శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

పుష్పబాణవిలాసాఖ్యగ్రంథః

శ్రీవేంకటపండితరాయప్రణీత

శృంగారచంద్రికాఖ్యవ్యాఖ్యానసహితః.

పాలపర్తి॥ నాగేశ్వరశాస్త్రిణా

సమ్యక్పరిశోధితః.

తంజావూరు॥ అ- కన్నయ్యసెట్టినామకేన-

శ్రీమచ్చెన్నపురిస్థితాయాం-

హిందూవిద్యానిలయముద్రాక్షరశాలాయాం

ముద్రితః

ప్రకటితోభూత్

౧౮౭౯ సం॥ నవంబరు నెల.

ప్రకటన

ఇందువలన నెల్ల సజనులకుఁ దెలియఁజేయునది

యేమన్నను

చెన్నపురి పెద్దినాయనిపేట మలెపెరుమాళ్ వీధిపడమటిశ్రేణి కవాటసంఖ్య 8 గలమందిరంబున స్థాపింపంబడియుండెడి-హిందూ విద్యానిలయముద్రాక్షరశాలయందు - శ్రీవాసుదేవ యతీంద్రులచే రచియింపంబడిన - వాసుదేవమననంబను మోక్షశాస్త్రంబును,— సంగీతవిద్యనభ్యసింపఁ గోరువారలకు సులభోపాయ లభ్యంబగునటుల స్వరాళి పద వర్ణ గీతాద్యనేక ముఖ్య విషయములుఁగల - గాయన గాయనీ జనపారిజాతమును,— సంగీత సాహిత్య విద్యా ప్రవీణులును - శ్రీరామనామోపాసకులునగు త్యాగయ్యగారిచే రచియింపఁబడిన కృతులును. మఱియు సంస్కృతాంధ్ర భాషలయందుఁగల పెక్కు రామాయణంబులలోని ఉత్తరకాండములను, పద్మపురాణమందలి శ్రీరామాశ్వమేధంబును, అనుసరించి పాలపర్తి నాగేశ్వరశాస్త్రిలచేత సులభశైలితో - వచనకావ్యంబుగ వ్రాయఁబడిన ఉత్తరకాండమును - ఇంకా దినుసువారి సంస్కృతాంధ్రగ్రంథములును అచ్చువేయించి విక్రయింపఁబడుచున్నవి గాన - కావలసిన వారలు సదరు ముద్రాక్షరశాలాధికారులకు అనుపజుబంపించి తెప్పించుకొనవచ్చును

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

సవ్యాఖ్యానపుష్పబాణవిలాసప్రారంభః.

శ్రీమద్గోపవధూస్వయంగ్రహపరిష్వంగేషు తుంగస్తన
వ్యామర్దాద్గళితేపి చందనరజస్యంగేవహన్ సౌరభం
కశ్చిజ్జాగరజాతరాగనయనద్వంద్వః ప్రభాతశ్రియం
బిభ్రత్తామపి వేణునాదరసికో జారాగ్రణీః పాతువః॥ ౧

అంగప్రభాభిరమ్యాభిః స్త్రీణాంముదముదంచయన్। శ్రేయసే భూయసే భూయాత్సోఽపిగోపాలబాలకః॥ పుష్పబాణవిలాసస్య కావ్యస్య రసశాలినః। శృంగారచంద్రికాభిఖ్యాం వ్యాఖ్యాంవిరచయామ్యహం॥

అథకవిః గోపికావల్లభచరిత్రప్రతిపాదనపవిత్రితం పుష్పబాణవిలాసాఖ్యంశృంగారకావ్యంచికీర్షుఃఆదౌమంగళత్వాదాశిషంప్రయుంక్తే॥ శ్రీమదితి॥ అత్రప్రథమంభూదేవతాకస్యమగణస్యప్రయోగాత్కర్తుః శ్రోతౄణాంశుభంభవతి - తదుక్తం॥ మోభూమిస్త్రిగురుశ్శ్రియంవితనుతేకస్స్వస్త్రిలోజీవితంయోవార్యాదిలఘుర్ధృతించపవనోదేశభ్రమం సోఽంత్యగః।రోఽగ్నిర్మధ్యలఘుర్మృతిందినమణిర్మధ్యగురుర్జోరుజంతోద్యౌరంత్యలఘుశ్శ్రియంముఖగురుర్భస్తారకేశోయశ ఇతిమగణసన్నిధానసమనంతరస్సగణోఽపిశుభప్రదఏవ - తదుక్తంచమత్కారచంద్రికాయాం॥ మయరసతజభనసంజ్ఞాగణాః ప్రసూతాః పరస్తుపూర్వస్మాత్। జన్యోఽత్రజనకనికటేసుతవద్వితనోతి నాశుభంకర్తుః॥ సర్వమూలంతు మగణం ప్రాహుస్సర్వేగణాశ్శుభా ఇతి॥ ప్రథమవర్ణోఽప్యత్రశుభఏవ- యద్యపిక్రూరేణరేఫేణయుక్తత్వాత్ తస్యవర్ణస్యాపి ఆద్యవర్ణస్యత్యాజ్యతా ప్రసజ్యతే॥ తుంవినాక్రూరసంయుక్తః సౌమ్యస్త్యాజ్యోవిషాన్నవత్। శ్లేషస్తు కవయోశ్శ్రియాన్ శుచశ్రావణయోరివేతి - తథాపిప్రశస్తార్థపరస్య శ్రీశబ్దస్యప్రయోగాన్నదూష్యతా- తథాచోక్తం॥ దేవతావాచకాశ్శ

ష్ఠా యే చ భద్రాదివాచకాః। తే సర్వే నైవ నింద్యాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపి
వేతి - స్పష్టీకృతమేతచ్చమత్కారచంద్రికాయాం॥ మంగళార్థాభిధా
నో వా దేవనామాంకనోఽపి వా। గణోఽసదూష్యో వర్ణశ్చ దేవతాధిష్ఠితాశ్మ
వత్॥ చతుర్ముఖముఖేత్యాదౌ చ వర్ణో జగణోఽపి చ। బ్రహ్మనామాంకితత్వేన
కావ్యాదావపి శోభనాః॥ శృంగారవీరసౌహార్దమిత్యత్ర తు కృతేర్ముఖే। ఋ
వర్ణగశ్చ వర్ణోఽపి మంగళార్థో విశిష్యతే॥ ప్రసక్తః పాత్రమిత్యాదౌ ప్రక
ర్షస్స్యాభిధానతః। పకారో రేఫయుక్తోఽపి స్ఫుటం కావ్యముఖే శుభః॥ సౌ
మ్యాసౌమ్యవివేచనమప్యత్ర కృతం। శస్తాః కావ్యముఖే వర్ణాః తత్తద్దైవత
మూర్తయః। కర్తుః కారయితుశ్శ్రోతుః కల్పయంతి శుభాశుభే॥ అకారః ప్రీ
తిదాయీ స్యాన్నిషేధే తు విపర్యయః। ఆకారో హ్లాదదస్సోఽపి వ్యాధార్త్యా
దిషు నోచితః॥ ఇకారాదిచతుష్కం తు కుర్యాత్తుష్టిమనోరథౌ। ఋకారా
ద్యాశ్చ చత్వారస్సంతతిస్తంభహేతవః॥ ఏకారాద్యాశ్చ చత్వారః కా
మవాఙ్మోక్షభూతిదాః। లక్ష్మీకరః కవర్గస్స్యాచ్చకారః కీర్తినాశనః॥ ఛజ
కారౌ రోగహరౌ ఝఞౌ తు మరణప్రదౌ। టఠకారౌ ఖేదకరౌ డశ్శోభో ఢ
స్త్వకాంతికృత్॥ వస్తులోభకరో ణస్తు తకారో విఘ్ననాశనః। థకారో
యుద్ధకారీ స్యాద్దధకారౌ ధృతిప్రదౌ॥ నకారస్తాపకృత్కశ్చిదనిషేధే శుభ
స్మృతః। రక్షాదాయీ పకారస్స్యాత్ఫకారస్స్యాద్భయప్రదః॥ ఆరోగ్యకృ
ద్బకారస్స్యాద్భకారస్త్వతిభాగ్యకృత్। మకారః ఖేదకృద్యస్తు శ్రీదో
రేఫస్తు దాహకృత్॥ లో జాడ్యకృద్వకారస్స్యాద్వాగారోగ్యత్విషాం ఖ
నిః। ఊష్మాణస్సుఖఖేదశ్రీనిర్వాణనిధయః క్రమాత్॥ శషసహాశ్చత్వార
ఊష్మాణః॥ అర్ధశ్లోకార్థః॥ శ్రీశ్శోభా॥ ని॥ శ్రీర్వేషరచనాశోభాసంప
త్సరళశాఖిషు। వాణీలక్ష్మీలవంగేషు విషే బిల్వేష్వథ త్రిష్వితి రత్నమాలా
యాం। శ్రీమత్యశ్శోభావత్యః - యాః గోపవధ్వః తాసాం యే స్వయంగ్ర
హాపరిష్వంగాః - స్వయంగ్రహః స్వయమేవ గ్రహణం - తత్ప్రధానాః
పరిష్వంగా ఆలింగనాని - మధ్యమపదలోపసమాసః - స్వయంగ్రహేణ ప
రిష్వంగా ఇతి తృతీయాసమాసో వా - తేషు గోపవధూనాం శోభా శాలి
త్వోద్ఘాటనపూర్వకం స్వయంగ్రహాలింగనానాం ప్రతిపాదనాద్భగవతః
శ్రీకృష్ణస్య లోకోత్తరసౌందర్యం తత్ప్రయుక్తస్తాసాం తస్మిన్ననురా

గాతిశయశ్చవ్యజ్యతే- తుంగస్తనానాం యోవ్యూఢః పరిపీడనం తస్మా
త్- కస్మిన్నపి షష్ఠ్యాస్సమాసః - యద్వా తుంగస్తనైర్వ్యూఢః పరిపీడన
మితికరణేతృతీయా - కర్తృకరణేకృతాబహుళమితిసమాసః- చందనరజ
సిమలయజపరాగేగళితేపి సర్వాంగగతే చందనేగోపాంగనాకఠినకుచ
మర్దితత్వేనచూర్ణతాంప్రాప్యపరిభ్రష్టే సత్యపి. అంగేశరీరే - అంగం
ప్రతీకోవయవ ఇతికోశకారేణఅంగశబ్దస్య అవయవపర్యాయే పరిగణి
తత్వాత్కథంతస్య శరీరపరత్వమితినశంకనీయం - అంగంగాత్రాంతికో
పాయప్రతీకేష్వప్రధానకఇతి నానార్థరత్నమాలాయాం శరీర పరత్వ
స్యాపిప్రదర్శితత్వాత్- సౌరభంచందనస్యైవపరిమళం వహన్ దధానః
జాగరేణ నిరంతరక్రీడాలంపటత్వేన నిర్నిద్రత్వేన - జాగరాగం ఉత్ప
న్నరక్తిమగుణంనయనద్వంద్వంయస్యసతథోక్తః ని॥ రాగోనురాగేమా
త్సర్యేలాక్షాదౌరక్తిమత్వపీతివిశ్వః - తథాప్రభాతేప్రాతఃకాలే కా
మప్యనిర్వాచ్యాంశ్రియం సంభోగ చిహ్నజనితాంలక్ష్మీంబిభ్రత్ ధార
యన్- నాభ్యస్తాచ్ఛతురితినుమభావః - వేణునాదేరసికో రాగవాన్- ర
సోస్యాస్తీతిరసికః - అతఇనిఠనావితిఠన్ప్రత్యయః॥ ని॥శృంగారాదౌజలే
వీర్యేగుణేరాగేద్రవేరసఇత్యమరః - కశ్చిజ్జారాగ్రణీః కోపి గోపికాజా
రనాయకః - భగవాన్ వాసుదేవఇతియావత్ -తస్యస్వవాచకపదేనఅ
నుపాత్తత్వేపి విశేషణైస్స్ఫుటీకృతత్వాత్ - వోయుష్మాన్ పాతు- అ
త్రాధారస్యచందనస్యాపగమేపిఆధేయస్య సౌరభగుణస్య స్థితేర్వర్ణ
నాద్విశేషాలంకారః- తదుక్తం॥విశేషఃఖ్యాతమాధారంవినాప్యాధేయ
వర్ణనమితి - తథాకృతవధూపభోగస్యాకృతేర్యథా వద్వస్తువర్ణ నేనస్వ
భావోక్తిశ్చ॥ స్వభావోక్తిరసౌచారుయథావద్వస్తువర్ణనమితి- అస్యాః
పూర్వోక్తవిశేషాంగత్వమిత్యనయోస్సంకరః - తథాస్య సాధారణరూ
పేణ వక్తవ్యస్య శ్రీకృష్ణస్యజారాగ్రణీత్వరూపేణానువర్ణనమితి భం
గ్యంతరాశ్రయణరూపఃపర్యాయోక్త్యలంకారః॥ పర్యాయోక్తంతుగ
మ్యస్యవచోభంగ్యంతరాశ్రయమితిలక్షణాత్ - తథాసంభోగశృంగార
స్యకవీష్టదేవతావిషయరతిభావంప్రత్యంగత్వాద్రసవదలంకారః - లక్ష
ణంచోక్తం॥ అంగభూతరసోయత్రభావంప్రత్యథవారసం। భవేత్సోత్ర

రసవదలంకారఉదీరితఇతి॥ తథాదేవవిషయరతిభావస్యాపికవినిష్ఠస్యైవ అనుగ్రాహ్య జనవిషయ రతిభావం ప్రత్యంగత్వాత్ప్రేయోలంకారః ॥ ప్రేయోలంకృతిరంగంచేద్భావోభావాంతరం ప్రతీతిలక్షణాత్ - భావలక్షణంతుకావ్యప్రకాశే॥ రతిర్దేవాదివిషయావ్యభిచారీతథాంజితః। భావః ప్రోక్తస్తథాభాసా అనౌచిత్యప్రవర్తితా ఇతిలక్షణాత్-అంజితో వ్యంజిత ఏవ- ఏతేపంచ అర్థాలంకారాః - శబ్దాలంకారస్తు- స్వయంగ్రహాపరిష్వంగేషుతుంగస్తనేత్యాదౌ వృత్త్యనుప్రాసఃస్ఫుటఏవ - తల్లక్షణంతు ॥ ఏకద్విప్రభృతీనాంతువ్యంజనానాంయదాభవేత్ - పునరుక్తిరసౌనామ వృత్త్యనుప్రాసఇష్యతేఇతి ॥ పర్యాయోక్తాదీనాం చతుర్ణాం ప్రాగుక్తయోర్ద్వయోశ్చ అన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః - శార్దూలవిక్రీడితవృత్తం ॥ సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శార్దూల విక్రీడిత మితి లక్షణాత్ ॥ ౧

భువనవిదితమాసీద్యచ్చరిత్రంవిచిత్రం
సహయువతిసహస్రైఃక్రీడతోనందసూనోః
తదఖిలమవలంబ్య స్వాదుశృంగారకావ్యం
రచయితుమనసో మే శారదాస్తుప్రసన్నా ॥ ౨

సంప్రతికవిః స్వచికీర్షితం ప్రతిజానన్ తన్నిర్వాహాయ సరస్వతీ ప్రసాదమాశాస్తే ॥ భువనేతి ॥ యువతిసహస్రైస్సహక్రీడతోనందసూనోః శ్రీకృష్ణస్యసంబంధివిచిత్రం అద్భుతం యచ్చరిత్రం గోపకన్యాప్రలోభనాదిరూపంభువనవిదితంలోకైర్విజ్ఞాతంఆసీత్-అఖిలంతచ్చరిత్రం అవలంబ్యప్రతిపాద్యత్వేనాశ్రిత్య - స్వాదుమధురం - శ్రావ్యమితియావత్॥ ని॥ మృద్వనుష్ణేపిమధురంమృష్టంస్యాత్స్వాదువత్త్రిష్వితి నానార్థరత్నమాలాయాం - శృంగారకావ్యంశృంగారరసప్రధానంకావ్యం రచయితుంకర్తుంమనోయస్యతస్య - తుంకామమనసోరపీతిమకారలోపః- మేమమశారదాసరస్వతీప్రసన్నా అస్తు - సరసకావ్యరచనానుకూలవాగ్విజృంభణంఘటయత్విత్యాశయః - మాలినీవృత్తం - లక్షణంతూక్తం॥ ననమయయయుతేయంమాలినీభోగలోకైరితి॥ ౨

కాంతే దృష్టిపథం గతే నయనయో రాసీద్వికాసో మహాన్
ప్రాప్తే నిర్జనమాలయం పులకితా జాతా తనుస్సుభ్రువః
వక్షోజగ్రహణోత్సుకే సమభవత్సర్వాంగకంపోదయః
కంఠాలింగనతత్పరే విగళితా నీవీ దృఢాపి స్వయం॥ ౩

పరస్పర రూపరేఖావిలాసాదిభిర్జాతానురాగయో రయోగవశాదుత్కంఠితయోః క్వచిద్రహసి దైవవశాన్మిళితయోః కామినోశ్చేష్టాం కవిరాహ॥ కాంతఇతి॥ కాంతే సుభ్రువ ఇతి పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబంధ్యతే - కాంతే వల్లభే దృష్ట్యోః నయనయోః పంథాః దృష్టిపథః - ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః॥ ని॥ దృష్టిర్జ్ఞానే దర్శనాక్షీష్వితి నానార్థరత్నమాలాయాం- తం గతే ప్రాప్తే - దృగ్గోచరే సతీత్యర్థః - సుభ్రువః సుందర్యాః నయనయోర్మహాన్వికాస ఆసీత్ - సాభిలాషతయా నేత్రే విస్ఫార్య నిర్నిమేషమద్రాక్షీదిత్యర్థః - తతః కామినీనయనవిభ్రమాకృష్టే తస్మిన్ కాంతే నిర్జనం దైవవశాత్తత్కాలే జనవర్జితమాలయం గృహం ప్రాప్తే సతి - సుభ్రువస్తనుః పులకితా సంజాతపులకా - తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతజితీతచ్ప్రత్యయః- జాతా అభూత్॥ ని॥ ఉత్పన్నభూతయోర్జాతో బృందజాత్యోస్తనద్వయోరితి నానార్థరత్నమాలాయాం - ఏకాంతసమాగమే సమనోవికాసస్యోపచయే సతి రోమోద్గమః ప్రాదురభూదిత్యర్థః - తతో విజనగృహావస్థితకామినీసమీపవర్తనసముల్లసితచాపలే తస్మిన్ కాంతే వక్షోజయోః స్తనయోర్గ్రహణే ఉత్సుకే సతి - గ్రహణమనాఖ్యాయ ఔత్సుక్యమాత్రోక్త్యా తస్య కాంతస్య సభయప్రవృత్తిస్సూచ్యతే- సుభ్రువః సర్వాంగకంపోదయస్సమభవత్ సంభవతిస్మ - రాగాన్మహావేపథురుత్పన్న ఇత్యర్థః-తథాచలక్షణం॥ రాగద్వేషభయాదిభ్యో వేపథుర్గాత్రవేపనమితి - తతస్తస్యాం కుచగ్రహణమంగీకుర్వాణాయాం నివర్తమానసాధ్వసే తస్మిన్ కాంతే కంఠాలింగనతత్పరే సతి - దృఢా నీవీ జఘనవస్త్రగ్రంథిః॥ ని॥ నీవీ పరిపణే గ్రంథౌ స్త్రీణాం జఘనవాససీత్యమరః- స్వయమేవ విగళితా విస్రస్తా - అత్ర ప్రథమవాక్యే ఆదరాద్దర్శనం చక్షుః ప్రీతిరిత్యభిధీయత ఇత్యుక్తలక్షణాత్ ప్రథమానంగదశా దర్శితా - ద్వితీయ తృతీయయోస్సాత్త్వికప్రాదుర్భావో వర్ణితః- తురీయే తు కామేంగితం కథితం - త

ల్లతుణంతుసతిసహాస్యే ॥ ఓష్ఠఃప్రస్ఫురతీక్షణే విచలతః కూపోదకే మత్స్య
వద్ధమ్మిల్లః కుసుమాంచితో విగళితః ప్రాప్తోపి బంధం పునః । ప్రచ్ఛన్నా వ్ర
జతః స్తనౌ ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే నీవీచ స్ఖలతి స్థితాపి సుదృఢం కా
మేంగితం యోషితామితి - దర్శనస్పర్శనాదికామోపచారవర్ణనాత్సంభో
గశృంగారః॥ అనుకూలౌ నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ । దర్శనస్ప
ర్శనాదీని సంభోగోయముదాహృత ఇతి-స్వభావోక్తిరలంకారః॥ ౩

మాందహా సారవింద సుందరదర స్మేరాననా సంప్రతి
ద్రాగుత్తుంగ ఘన స్తనాంగణగళచ్చారూత్తరీయాంచలా
ప్రత్యాసన్నజనప్రతారణపరా పాణింప్రసార్యాంతికే
నేత్రాంతస్య చిరం కురంగనయనా సాకూతమాలోకతే॥ ౪

కస్యాశ్చిద్విలాసిన్యాశ్చేష్టాం పశ్యన్కామీ నర్మసచివం బ్రూతే ॥
మామితి॥ సంప్రత్యధునా- అరవిందమివ సుందరం దరస్మేరం మందం య
థాతథా స్మయమానమాననం ముఖం యస్యాస్సా తథోక్తా- త్రిపదోయం
బహువ్రీహిః - దరస్మేరేత్యత్ర సుప్సుపేతి సమాసః - స్మయతేర్నమికం
పీత్యాదినా రప్రత్యయః॥ ని॥ దరోస్త్రీ శంఖభయయోర్గర్తేపి చ గుహాదరీ ।
దరంత్వవ్యయమల్పార్థే గుగ్గులౌ తు దరః పుమానితి నానార్థరత్నమాలా
యాం - ద్రాక్ శీఘ్రం ॥ ని ॥ ద్రాఙ్మంక్షు సపది ద్రుతమిత్యమరః - ఉత్తుం
గౌ సమున్నతౌ ఘనౌ పృథులౌ కరినౌ వా యౌ స్తనౌ తయోరంగణాత్ప్రాం
తాత్ గళత్ చారూత్తరీయస్య అంచలమంతో యస్యాస్సా తథోక్తా - ఇతి
కామేంగితస్యోక్తిః॥ ని॥ కరినాధికసాంద్రేషు వాద్యమధ్యమవృత్తయోః।
ముస్తాముద్గర మేఘేషు త్రిషు క్లీబే పుమాన్ ఘన ఇతి నానార్థరత్నమాలా
యాం॥ ని॥ అంచలం త్వంశుకాంతే స్యాదిత్యమరః- కురంగనయనా మృగా
క్షీ- ప్రత్యాసన్నాః సమీపస్థాః యే జనాః తేషాం ప్రతారణం వంచనం ప
రం ప్రధానం యస్యాస్సా తథోక్తా - పరేంగితగ్రాహిణః పార్శ్వవర్తినో
ధూర్తాన్ ఆత్మీయనయనదర్శనవిభ్రమదర్శనపరిహారేణ వంచయితుం కా
మా సతీత్యర్థః - నేత్రాంతస్యాపాంగస్య అంతికే సమీపే పాణిం ప్ర
సార్య- అంగుష్ఠస్యాధోభాగవర్తిత్వం సంశ్లిష్టానామితరాంగుళీనామూ
ర్ధ్వాగ్రత్వేన శ్రోత్రనేత్రమధ్యవర్తిత్వం యథా స్యాత్తథా కపోలేహస్తం

సన్నివేశ్యేత్యర్థః - సాకూతం ఆకూతేన భావేన సహితం యథాత
థా సాకూతం చిరం భావగ్రహణపర్యంతం - ఆలోకతే పశ్యతి - దృగ్విలాసై
రాశయం ప్రకటయంతీవ వర్తత ఇత్యర్థః - అత్ర నిజమర్మగుప్తయే నేత్రాం
తికపాణిప్రసారణ క్రియయా ద్రష్టృజన వంచనస్యోక్తేర్యుక్తిర్నామా
లంకారః॥ యుక్తిః పరాభిసంధానక్రియయా మర్మగుప్తయ ఇతిలక్షణా
త్ - స్వభావోక్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటావేవ - బంధస్యాత్యుజ్జ్వలతయా
కాంతిర్నామగుణః॥ అత్యుజ్జ్వలత్వం బంధస్య కావ్యే కాంతిరితీర్యత ఇతి
లక్షణాత్ - అత్ర నాయికా ప్రౌఢా ॥ స్మరమందీకృతవ్రీడా ప్రౌఢాసం
పూర్ణయౌవనేతిలక్షణాత్॥ ౪

> నీరంధ్రమేతదవలోకయ మాధవీనాం
> మధ్యే నికుంజసదనం చ్యుతపుష్పకీర్ణం
> కుర్యుర్యదీహ మణితాని విలాసవత్యో
> బోద్ధుం న శక్యమబలే సనదైః పికానాం ॥ ౫

కామీ సంకేతవశాత్కుసుమాపచయాది వ్యాజేన సంప్రవిష్టాం కామినీం ప్రతి గూఢవిహారయోగ్యస్థానం ప్రదర్శయన్నాహ ॥ నీరంధ్రమితి॥ హే అబలే - మాధవీనాం॥ ని॥ వాసంతీ మాధవీలతేత్యమరః - మధ్యే నీరంధ్రం బహిస్సర్వత్ర లతాది వ్యాప్త్యా ఛిద్రరహితం - పరైరనాలక్ష్యత్వేన వస్తుం యోగ్యమితి భావః - చ్యుతైః - పుష్పైః కీర్ణం సంఛన్నం - అయత్న పుష్పశయ్యాన్వితమితి భావః - ఏతత్పురోవర్తి నికుంజమేవ సదనం గృహం॥ ని॥ నికుంజకుంజౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదర ఇత్యమరః - అవలోకయ పశ్య - న కేవలమత్ర కామినీజనో నిశ్శబ్దమవస్థిత ఏవ జ్ఞాతుమశక్యః కింతు శబ్దాయమానోఽపీత్యాశయేనాహ - ఇహాస్మిన్ నికుంజసదనే విలాసవత్యః విలాసిన్యః మణితాని రతికూజితాని॥ ని॥ మణితం రతికూజితమిత్యమరః - కుర్యుర్యది పికానాం కోకిలానాం నినదైః కూజితైః హేతుభిః - బోద్ధుం జ్ఞాతుం అశక్యం - వనమధ్యే కోకిలకూజితైస్సహ శ్రూయమాణాన్ తదనుకారిణో మణితవిశేషాన్ వివిచ్య గృహీతుం న కేనాపి శక్యత ఇత్యర్థః - మణితవిశేషాణాం కోకిలకూజితానుకారిత్వం కామశాస్త్రే ప్రతిపాదితం॥ హుంకృతిస్తనితసీత్కృతోత్థకృతం పూత్కృతశ్వసితరోదనాదికం

ముంచపీడయగృహాణజీవయత్రాహిహాధిగితిసీత్కృతంవిదుః ॥ తచ్చలా
సకకపోతకోకిలా హంసకోకసదృశైరుతక్రమైః । మిశ్రితం ప్రహరణే
ప్రయుజ్యతేచాస్యథాపిరుతమిష్యతేబుధైరితిలక్షణాత్ - అత్రమణితా
నాం కోకిలకూజితానాంచ సామ్యేన భేదానులబ్ధిప్రతిపాదనాత్సామా
న్యాలంకారః ॥ సామాన్యం గుణసామ్యేనయత్రవస్త్వంతరైకతేతి లక్ష
ణాత్ - తేనకోకిలాలాపముఖరితేస్మిన్వనప్రదేశేసామ్యబలాన్మణితేషు
కోకిలకూజితభ్రమస్యావశ్యముత్పద్యమానతయా మణితాన్యాకర్ణ్యాపి
కామినోః క్రీడాంకోపిజ్ఞాతుం నశక్నుయాదితిభ్రాంతిమదలంకారోపి
ప్రతీయతఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః - తథాఇదమేవావయోర్విహార
యోగ్యంగూఢస్థానంఇహైవరంతుంప్రసిద్ధేత్యపి వ్యజ్యతఇతివస్తుధ్వనిశ్చ
వసంతతిలకావృత్తం॥ ఉక్తావసంతతిలకాతభజాజగౌగఇతిలక్షణాత్ ॥ ౫

దష్టంబింబధియాధరాగ్రమరుణంపర్యాకులోధావనా
ద్ధమ్మిల్లస్తిలకంశ్రమాంబుగళితం ఛిన్నాతనుఃకంటకైః
ఆఃకణజ్వరకారికంకణఝణత్కారంకరాధూన్వతీ
కింభ్రామ్యస్యటవీషుకాయకుసుమాన్యేషాననాందాగ్రహీత్ ॥ ౬

సహచరీభిస్సాకం కుసుమాపచయాయ వనంప్రాప్తాం పుష్పితల
తాపాదపాన్వేషణవ్యాజేనాఖిలాస్త్రియఃప్రతార్యకంచిద్విజనంగూఢ
ప్రదేశంనీత్వాజారేణ సంగమితాంకాంచిత్కామినీం తత్పరిత్రాణా
యబహిరవస్థితాదూతికాదైవవశాత్తమేవప్రదేశం కుసుమ లిప్సయా
ప్రాప్తాయాః తత్పతిస్వసురాగమనం సూచయంతీశంకాదర్శనాత్ప్రా
గేవ హేత్వంతరోపన్యాసేనసంభోగ లింగాని ఛాదయంతీ ప్రాహ ॥
దష్టమితి॥ అరుణంస్వభావేనరక్తం-ఇతిబింబభ్రాంతిహేతూక్తిః-అధరా
గ్రంబింబఫలధియాబింబఫలమితిబుధ్వాదష్టం- శుకేనచంచూపుటేనవిద్ధ
మితిదంతక్షతాపలాపః-ధమ్మిల్లఃబద్ధకచసమూహః॥ని॥ధమ్మిల్లస్సంయ
తాఃకచాఇత్యమరః- ధావనాచ్ఛీఘ్రగమనాత్ - పర్యాకులఃవిశ్లిష్యవ్యా
కులః- జాతఇతిశేషః-తిలకంశ్రమాంబుగళితంస్వేదజలేనచ్యుతం - జాత
మితిశేషః-తనుఃశరీరంకంటకైః ఛిన్నా- శుకలోభాద్దుష్ప్రవేశకంటకితల
తామధ్యప్రదేశేషుప్రవేశేనస్తనాది స్థానేషు కృతవ్రణాజాతేతి నఖక్ష

తాపలాపః కృపః- ఆఃఇతికోపే॥ ని॥ అస్తుస్యాత్కోపపీడయోరితివిశ్వః-
అత్రకోపః పరప్రతారణాయాభినీయమానత్వాన్మృషాభూతః-కీర్ణజ్వర
కారిణః అతిమాత్రతయాశ్రోత్రపీడాకరాః కంకణఝణత్కారాః య
స్మిన్కర్మణితద్యథాభవతితథాకరౌధూన్వతీకంపయంతీ- పశ్చాత్పురశ్చ
వ్యాపారయంతీసతీత్యర్థః- అటవీశుకాయారణ్యకీరాయ-అటవీగ్రహ
ణందుర్గ్రహత్వబోధనార్థం- కింభ్రామ్యసికింనిమిత్తమితస్తతోధావ
సి- తద్గ్రహణస్యదుష్కరత్వాద్విఫలస్తేప్రయాసఇతిభావః - సకేవలమే
తత్ప్రయాసవైఫల్యమాత్రం కింతుప్రాగేవత్వయా ఆగత్యమదీయాన్యే
తానినానైర్యరపచేయానీతి స్వాధీనతాంనీతాన్యపి పుష్పాణివ్యపగతా
నీత్యాహ ఏషేతి- ఏషాపురోవర్తినీ- అతిసమీపవర్తిత్వసూచనార్థమేత
చ్ఛబ్దప్రయోగః- ననాందాతవపత్యుస్స్వసా॥ ని॥ ననాందాతుస్వసాప
త్యురిత్యమరః- కుసుమాన్యగ్రహీత్ - కర్తవ్యంపుష్పాపచయమపహాయ
మోహాద్వన్యశుకగ్రహణాయ వనేధావంత్యాస్తవన కేవలం శుకాలా
భః కింత్వధరవ్రణాదిరూపానర్థ ప్రతిలాభోపిజాతఇతి ప్రకరణానభి
జ్ఞతద్భర్తృ భగినీగ్రాహ్యో బాహ్యాభిప్రాయః - ననాందాసమీపం
ప్రాప్తా త్వదీయకంకణధ్వనిశ్చ సర్వత్రశ్రూయతే కిమేతదితి జిజ్ఞాస
మానాసమాగత్యపశ్యతి తతశ్శీఘ్రంజారంహిత్వా శుకపలాయనంకథ
యంతీ లతా గృహమధ్యాన్నిర్యాహీతి ప్రకృతస్వైరిణీమాత్ర గ్రా
హ్యోగూఢాభిప్రాయః - అత్రాధరే బింబభ్రాంతివర్ణనాద్భ్రాం
తిమదలంకారః॥కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయేపిహితాత్మని।ఆరోప్యమా
ణానుభవోయత్ర సభ్రాంతిమాన్మతఇతి- ఇష్టానవాప్తిపూర్వకా నిష్ట
ప్రాప్తివర్ణనాద్విషమాలంకారః । విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థ
స్యవాభవేత్। విరూపఘటనాచాసౌవిషమాలంకృతిస్త్రిధా - అస్యహే
తూక్త్యాఆకారగోపనాద్వ్యాజోక్తిరలంకారః॥ వ్యాజోక్తిరస్యహేతూ
క్త్యాయదాకారస్యగోపనమితి - ద్యోతేతౌప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూ
పావితిసంక్షేపః-దూతికాత్రయథోక్తలక్షణలక్షితా-యథాహభరతః॥
ప్రోత్సాహనేషుకుశలామధురకథాదక్షిణాచకాలజ్ఞా । అటుహాసంవృత
మంత్రాదూతీత్వేతైర్గుణైర్యుక్తేతి- అటహాచతురా॥

బిభ్రాణా కరపల్లవేన కబరీమేకేన పర్యాకులా
మన్యేన స్తనమండలే నిదధతీ స్రస్తం దుకూలాంచలం
ఏషా చందనలేశలాంఛితతనుస్తాంబూలరక్తాధరా
నిర్యాతి ప్రియమందిరాద్రతిపతేస్సాక్షాజ్జయశ్రీరివ॥ ౭

ప్రియేణ సాకం విహృత్య కేళీగృహాన్నిర్గచ్ఛంతీం విలాసినీం ప్రదర్శయన్ కశ్చిత్కంచిదాహ॥ బిభ్రాణేతి॥ పర్యాకులా రతికామోపమర్దనశిథిలబంధనత్వాద్విస్రంసమానాం కబరీం కేశపాశం - ఏకేన కరపల్లవేన - కరః పల్లవ ఇవేత్యుపమితసమాసః - తేన బిభ్రాణా నిశ్శేషచ్యుతిపరిహారాయ దృఢమవలంబమానా - తథా స్రస్తం ఉద్ధానసమయే స్తనతటాద్గళితం దుకూలం క్షౌమాంబరం సూక్ష్మాంశుకం వా - తస్యాంచలం అంతం॥ ని॥ దుకూలం తు క్షౌమే సూక్ష్మాంశుచేతథేతి నానార్థరత్నమాలాయాం- అన్యేన కరపల్లవేన స్తనమండలే స్తనబింబే - వర్తులస్తనప్రదేశ ఇతియావత్ - నిదధతీ ప్రసారయంతీ - చందనస్య చ్యుతశేషస్య మలయజపంకస్య లేశైః లాంఛితా తనుః శరీరం యస్యాస్సా తథోక్తా- ఆలింగనాదిభిరుపక్షీణసర్వాంగరాగేత్యర్థః - తాంబూలరక్తాధరా వీటికారుణోష్ఠీ ఏషా పురోవర్తినీ నాయికా- ప్రియమందిరాద్వల్లభగృహాత్ -సాక్షాత్ప్రత్యక్షభూతా॥ ని॥ తుల్యప్రత్యక్షయోస్సాక్షాదితి నానార్థరత్నమాలాయాం రతిపతేర్మన్మథస్య జయశ్రీర్జయలక్ష్మీరివ నిర్యాతి నిర్గచ్ఛతి- నాయికాయాః మన్మథజయలక్ష్మీత్వోత్ప్రేక్షణేన మన్మథస్య కృతకృత్యత్వం తేన రతోత్సవస్య సకలకామోపచారసంపన్నత్వం చ వ్యజ్యతే- అత్రోపమోత్ప్రేక్షా స్వభావోక్తిశ్చేతి త్రయోలంకారాః-కరపల్లవేనేత్యత్ర ఉపమా సా చ ధర్మవాచకయోరనుపాదానాల్లుప్తా॥ వర్ణ్యోపమానధర్మాణాముపమావాచకస్య చ। ఏకద్విత్ర్యనుపాదానాద్భిన్నా లుప్తోపమాష్టధేతి లక్షణాత్। నాయికాయాం ప్రత్యక్షమన్మథజయలక్ష్మీత్వసంభావనాయాః క్రియమాణత్వాదుత్ప్రేక్షా॥ సంభావనాస్యాదుత్ప్రేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్మనేతి లక్షణాత్ -స్వభావోక్తిః స్ఫుటైవ-సా చోత్ప్రేక్షా నిమిత్తభూతసంభోగలింగజనితశోభాతిశయశాలిత్వప్రఖ్యాపనాత్మకత్వాదుత్ప్రేక్షాలంకారస్యాంగమితి ద్వయోస్సంకరః-ఉపమాయాస్తయోశ్చ నైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః॥

కాంతోయాస్యతిదూరదేశమితిమేచింతాపరంజాయతే
లోకానందకరోఽపిచంద్రవదనేవైరాయతేచంద్రమాః
కించాయంవితనోతికోకిలకలాలాపోవిలాపోదయం
ప్రాణానేవహరంతిహంతనితరామారామమందానిలాః॥౮

పత్యౌదేశాంతరప్రయాణాయసన్నద్ధేసతి, ఖేదాకులా నాయికా సఖీమాహ॥ కాంతఇతి॥ కాంతఃప్రియఃదూరదేశంయాస్యతిగమిష్యతీతి హేతోః॥ ని॥ ఇతిహేతుప్రకరణప్రకారాదిసమాప్తిష్విత్యమరః - మేమ మంచింతావిచారఃపరమతిశయితం యథాతథాజాయతే - మహాన్ విచారోభవతీత్యర్థః- హేచంద్రవదనే చంద్రమాఃలోకస్యజగతః - జగద్వర్తిప్రాణిజాతస్యేతియావత్ - యద్వా లోకాః జనాః తేషామానందకరోఽపి॥ని॥లోకస్తుభువనేజనఇత్యమరః- వైరాయతేవైరంకరోతి- ఆనందకరత్వంవిహాయ దుఃఖకరోభవతీత్యర్థః - శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యఃకరణఇతివైరశబ్దాత్క్యఙ్ - కించ - అయంశ్రూయమాణఃకోకిలానాంకలాలాపః అవ్యక్తమధురకూజితం॥ని॥ కలమవ్యక్తమధురధ్వనౌస్యాద్వాచ్యలింగకమితినానార్థకోశే- విలాపఃదుఃఖేనప్రయుక్తవివిధోక్తిః॥ని॥విలాపఃపరిదేవనమిత్యమరః-తస్యోదయంవితనోతి-కోకిలకలాలాపశ్రవణేసమమవిలాపఃప్రాదుర్భవతీత్యర్థః- ఆరామమందానిలాఉపవనమందమారుతాః నితరాం భృశంప్రాణానేవహరంతి - నకేవలంచంద్రాదివదార్తిమాత్రంకుర్వంతీత్యేవకారార్థః - హంతేతివిషాదే॥ ని॥ హంతహర్షేవిషాదేచవాక్యారంభానుకంపయోరితి నానార్థరత్నమాలాయాం - అత్రప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణచింతాదికార్యోదయవర్ణనాదతిశయోక్తిభేదః॥ చపలాతిశయోక్తిస్స్యాత్కార్యేహేతుప్రసక్తిజ ఇతిలక్షణాత్ - లోకానందకరోఽపివైరంకరోతీతిద్రవ్యక్రియయోర్విరోధస్య అపరిహారప్రదర్శనాద్విరోధాలంకారః- అత్రచింతాదిప్రతిపాదనాద్విప్రలంభశృంగారః - తదుక్తంశృంగారతిలకే ॥ సంభోగోవిప్రలంభశ్చద్విధాశృంగారఇష్యతే । సంయుక్తయోస్తు సంభోగఃవిప్రలంభోవియుక్తయోః॥తత్రవిప్రలంభఃపంచవిధః - తథాచాహుః॥ అయోగోవిరహోమానః ప్రవాసశ్శాప ఇత్యపి । విప్రలంభ

స్యత్తస్యైతే హేతవః పరికీర్తితాః ॥ అయంతు ప్రవాసవిప్రలంభశ్శృంగారః॥ దేశాంతరేస్థితిర్యాతు ప్రవాసస్సప్రకీర్తితః । కార్శ్యపాండిమనిశ్వాసాచింతాదైన్యాశ్రుగద్గదాః ॥ లంబాలకత్వమిత్యాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః॥ ప్రవాసశ్చ త్రివిధః- భావీ భవన్ భూతశ్చ - ప్రవాసోఽత్రభావీ ప్రవాసస్య నిశ్చితత్వేన భర్తుః ప్రోషితకల్పత్వాదియ మష్టవిధ నాయికానాంమధ్యే పరిగణితా ప్రోషిత భర్తృకా నామ నాయికా॥ దేశాంతరగతే కాంతే దేహసంస్కారవర్జితా । చింతాదైన్యాశ్రుకార్శ్యాద్యైర్యుక్తా ప్రోషితభర్తృకేతి - శృంగారనాయికానామష్టవిధత్వం అలంకారికైః ప్రతిపాదితం ॥ ఏతాః పునరవస్థాభిరష్టధాస్యుర్యథోచితం । స్వాధీనపతికా చాపి తథా వాసకసజ్జికా ॥ విరహోత్కంఠితా విప్రలబ్ధా ప్రోషితభర్తృకా।కలహాంతరితా చాభిసారికా చైవ ఖండితేతి॥ మతాంతరే త్వేషా భర్తుః ప్రవాసనిశ్చయమాత్రేణ ఖేదాకులత్వాత్ప్రవత్స్యత్పతికా నామ నవమీ నాయికా- తథాచోక్తం రసమంజర్యాం - యస్యాః పతిరగ్రిమదినే దేశాంతరంయాస్యత్యేవ సా ప్రవత్స్యత్పతికా-అస్యాశ్చేష్టాః కాకువచనకాతరప్రేక్షణగమనవిఘ్నోపదర్శననిర్వేదసంతాపసమ్మోహనిశ్వాసబాష్పోదయా ఇతి - అస్యాః స్వాధీనపతికాదిష్వష్టస్వంతర్భావస్తత్రైవపరాస్తః - అగ్రిమదినే నిశ్చితదేశాంతరగమనే ప్రేయసి ప్రవత్స్యత్పతికాపి నవమీనాయికా భవితుమర్హతీతి - అస్యాః ప్రోషితభర్తృకాయాంవిప్రలబ్ధాయాంచ నాంతర్భావః భర్తృసన్నికృష్టత్వాత్ - నచకలహాంతరితాయామంతర్భావః కలహాభావాత్ - అనవమానితపతిత్వాచ్చ నాపిఖండితాయామంతర్భావః ప్రియస్యాన్యోపభోగచిహ్నితస్యానాగమనాత్ ప్రియాయాఃకోపదర్శనాభావాచ్చ - నాపివిరహోత్కంఠితాయామంతర్భావః భర్తృసన్నిధివర్తిత్వాచ్చ - నాపివాసకసజ్జికాయామంతర్భావః వాసకనియమాభావాత్ సజ్జీకరణాభావాచ్చ నిర్వేదదర్శనాచ్చ - నాపిస్వాధీనపతికాయామంతర్భావః అగ్రిమదినేసంగవిచ్ఛేదదర్శనాచ్చ - వ్రజన్నపి పతిః స్వాధీనపతికయా నిరుధ్యతే - అస్యాస్తథా భర్తృస్వాధీనత్వమేవ భజ్యతే - నాప్యభిసారికాయామంతర్భావః అభిసరణోత్సవాభావాత్ సంతాపదర్శనాచ్చేతి యుక్తముత్పశ్యామ ఇతి ॥

నవకిసలయతల్పంకల్పితంతాపశాంత్యై
కరసరసిజసంగాత్కేవలంమ్లాపయంత్యాః
కుసుమశరకృశానుప్రాపితాంగారతాయా
శ్శివశివపరితాపంకోవదేత్కోమలాంగ్యాః॥ ౯

విరహిణీదుర్దశాదర్శనజనితఖేదతఃసఖీకాచిదాహ॥ నవేతి ॥ తాపశాంత్యైదేహతాపనివృత్త్యైకల్పితంరచితంనవకిసలయానాంబాలపల్లవానాంతల్పం తన్మయీంశయ్యాం॥ ని ॥ తల్పంశయ్యాట్టదారేష్విత్యమరః - కరసరసిజసంగాత్కేవలం పాణిపద్మయోగాదేవ మ్లాపయంత్యాః మ్లానంకుర్వంత్యాః కుసుమశరోమన్మథః సఏవకృశానురగ్నిః తేనప్రాపితాఅంగారతాయస్యాస్సా - స్మరజ్వరతప్తాయాఇత్యర్థః - కోమలాంగ్యాఃపరితాపంకోవదేత్కోనామజనోవక్తుంశక్నుయాత్నకోపీత్యర్థః-శకీతిశక్యర్థేలిఙ్ - శివశివేత్యుక్తిఃఖేదాతిశయాత్ - కుర్వంతిహిశివనామకీర్తనంభయశోకాదిషు-తథాపాద్మేవచనం॥ఆశ్చర్యేపిభయేశోకేక్షుధితేనామవామమ - వ్యాజేనవాస్మరేద్యస్తుమమసాయుజ్యమాప్నుయాదితి- తథాప్రయుంజతేకవయః॥ శిలాకంపంధత్తేశివశివవియుక్తేకరిణతామహోనాదీఛాయామపతివనితారూపమయతే ఇత్యాశ్చర్యేప్రయోగః॥గణయతికరుణాపరాఙ్ముఖోసౌశివశివతాన్యపిబాణరాణివేధాఇతిఖేదేప్రయోగః - అత్రహస్తస్పర్శమాత్రేణకిసలయతల్పస్యమ్లానత్వాసంబంధేపితత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః॥సంబంధాతిశయోక్తిస్స్యాదయోగేయోగకల్పనమితిలక్షణాత్ - తథామన్మథేనాయికాయాంచఅగ్నిత్వస్యాంగారత్వస్యచఆరోపాద్రూపకాలంకారః - తదుక్తం॥ ఆరోపవిషయస్యస్యాదతిరోహితరూపిణః। ఉపరంజకమారోప్యమాణంతద్రూపకంమతఇతి- తథామ్లాపయంత్యాఇతిప్రథమవిశేషణస్యార్థంప్రత్యుత్తరవిశేషణస్యార్థోర్హేతుత్వేనోపాత్తఇతి ఏకంపదార్థహేతుకంకావ్యలింగమలంకారః - విశేషణద్వయార్థస్యాపిపరితాపకథనస్యాశక్యతాంప్రతిహేతుత్వాదనేకపదార్థహేతుకమపరం కావ్యలింగం॥ హేతోర్వాక్యపదార్థత్వేకావ్యలింగముదాహృతమితి- ప్రథమకావ్యలింగస్యాతిశయోక్తిరూపకసాపేక్షత్వాద్విజాతీయసంకరః - స్వ

తీయకావ్యలింగస్యతృతీయసాపేక్షత్వాత్సజాతీయసంకరః - కోమలాం
గ్యా ఇతి విశేషణస్యాత్ర తాపాసహత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరా
లంకారః॥ అలంకారః పరికరస్సాభిప్రాయే విశేషణే ఇతిలక్షణాత్ - తేన
చ సుకుమారాంగశాలిత్వేనాతితీవ్రత్వేన ఘటనానర్హయోర్నాయి
కాసంతాపయోర్ఘటనాజాతేతి విరూపఘటనాత్మకో విషమాలంకా
రః ప్రతీయత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః - కరసరసిజసంగా దిత్యుప
మాయాః పరికరస్యాతిశయోక్త్యాది చతుష్టయస్యచ పరస్పర నైరపే
క్ష్యాత్సంసృష్టిః - అత్ర తాపో నామ షష్ఠీ మన్మథావస్థా- తథా చోక్తం సా
హిత్యచింతామణౌ ॥ చక్షుః ప్రీతిశ్చింతా సంకల్పో గుణనుతిః క్రియాద్వే
షః। తాపో లజ్జాత్యాగోన్మాదో మూర్ఛామృతిరవస్థా ఇతి- తాపలక్ష
ణం చ తత్రైవ॥ తత్ప్రాప్తేర్విప్రకర్షేణ తాపస్స్యాత్కామజో జ్వర ఇతి
వైవర్ణ్యమశ్రువైస్వర్యం శయనే పరిలుంఠనం। నిశ్వాసమ్ముఖశోషాద్యా
అనుభావాస్తదుద్భవా ఇతి ద్వాదశావస్థా పక్షేతు సంజ్వరో నామ నవ
మో మన్మథావస్థా- యథాహ విద్యానాథః॥ చక్షుః ప్రీతిర్మనస్సంగో సంక
ల్పోథ ప్రలాపితా। జాగరః కార్శ్యమరతిర్లజ్జాత్యాగోథ సంజ్వరః॥ ఉన్మా
దో మూర్ఛనం చైవ చరమం మరణం విదుః॥ అవస్థా ద్వాదశమతాః కామశా
స్త్రానుసారత ఇతి- సంజ్వరలక్షణమపి తేనైవోక్తం- తాపాధిక్యం జ్వరో
మత ఇతి- పక్షద్వయమిదం భావప్రకాశే వ్యక్తం॥ దశధా మన్మథావస్థా భ
వేద్ద్వాదశధా పునః - అత్రావస్థా ప్రతిపాదనాదయం విప్రలంభశృం
గారః - తథా చాహుః ॥ సంప్రాప్తః ప్రాగభావో యస్తమయోర్దంప్ర
చక్షతే । క్రమేణ ధర్మత స్తత్ర తన్మతేః రతిరీరితా ॥ రతిలక్షణంతు భావప్ర
కాశే॥ సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః । నవయౌవన
యోశ్శ్లాఘ్యప్రకృత్యోశ్శ్లాఘ్యరూపయోః ॥ నారీపురుషయోస్తుల్యాప
రస్పరవిభావితా॥ స్పృహా హ్వాయా చిత్తవృత్తీ రతిరిత్యభిధీయత ఇతి- అవ
స్థాభిస్తద్వృద్ధిక్రమస్త్వేవమభిగంతవ్యః- రమ్యాలంబనదర్శనే అభిలా
షతః ప్రథమం చక్షుః ప్రీతిః ప్రజాయతే తతో మనస్సంగః తతస్సంకల్పః
సంకల్పితే వస్తున్యాదరాతిశయేన గుణనుతిః తత్రైవానురక్తచిత్తతయా
అన్యత్ర క్రియాద్వేషః తస్యాతిశయేన తాపః తత్ప్రకర్షాసహిష్ణుత్వేన

లజ్జాత్యాగః తేనబుద్ధిశైథిల్యేసత్యున్మాదః తేనబలక్షయేసతి మూర్ఛా తదుద్రేకేణమరణంసంభవతి - ఇమా అవస్థాః అయోగ విప్రలంభేప్రాయేణభవంతి- క్వచిత్ప్రవాసవిప్రలంభాదావపిసంభవంతి॥ ౯

శేతేశీతకరోంబుజేకువలయద్వంద్వాద్వినిర్గచ్ఛతి
స్వచ్ఛామౌక్తికసంహతిర్ధవళిమాహైమీంలతామంచతి
స్పర్శాత్పంకజకోశయోరభినవాయాంతిస్రజఃక్లాంతతా
మేషోత్పాతపరంపరామమసఖేయాత్రాంస్పృహాంకృంతతి॥౧౦

పూర్వం కృతయాత్రానిశ్చయః సంప్రతికుత స్తత్సన్నాహ ద్విముఖ్య స్థితోసీతిసుహృదాపృష్టోనాయకస్సకౌశలమాహ ॥ శేతఇతి ॥ శీతాఃకరాఃకిరణాయస్యసః శీతకరశ్చంద్రః అంబుజేశేతే నిశ్చలత్వేనావతిష్ఠతి- చంద్రస్యాకాశాద్భూభాగేపద్మేనిపతనమిత్యేకో మహానభూతపూర్వఉత్పాతః- తథాస్వచ్ఛావిమలామౌక్తికానాం సంహతిస్సమూహఃకువలయద్వంద్వాదుత్పలద్వయాద్వినిర్గచ్ఛతివిశేషేణబహిర్నిర్యాతి॥కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖ మత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవ వేణుజాని । ముక్తాఫలాని ప్రథితానిలోకే తేషాంహి శుక్త్యుద్భవమేవ భూరీతి రత్నశాస్త్రప్రసిద్ధాదుత్పత్తిస్థానాదన్యత్రమౌక్తికోత్పత్తిరన్య ఉత్పాతః - ధవళిమాధావళ్యం హైమీంకనకమయీం లతామంచతిప్రాప్నోతి - నిసర్గేణపిశంగ్యాఃకనకలతాయాః ఆకస్మికవర్ణాంతరప్రాప్తిఃపరఉత్పాతః- అభినవాఃస్రజఃపుష్పమాలికాఃపంకజకోశయోఃపద్మకుట్మలయోః॥ ని ॥ కోశోస్త్రీకుట్మలేఖడ్గేగుహ్యేశాస్త్రపీఠయోః। గృహేదేహేపుస్తకౌఘేపేశ్యామసిపిధానకే ఇతినానార్థరత్నమాలాయాం- స్పర్శాత్ క్లాంతతాంమ్లానతాంయాంతిప్రాప్నువంతి- అభినవత్వేన పూర్వమమ్లానానామేవస్రజామగ్నివత్తు స్పర్శాదివ పంకిలస్థలవర్తిత్వేనశిశిరయోరపిపద్మకుట్మలయోః స్పర్శాత్సద్యఏవ పరిమ్లానత్వంజాయతఇత్యుత్పాతాంతరం- హేసఖేఏషాచంద్రపాతాదిరూపా ఉత్పాతపరంపరా భావ్యనర్థసూచకానివిపరీతానినిమిత్తానిఉత్పాతాః తేషాంపరంపరామమయాత్రాస్పృహాంకృంతతిప్రయాణేచ్ఛాంఛినత్తి - కృతఛేదనఇతిధాతోర్దైవాదికాల్లట్ - శేముచాదీనామితినుమాగమః-ఏతానుత్పాతాన్ స్వీకృత్యని

వృత్తిప్రయాణ స్పృహాస్మి - ఉత్పాతదర్శనే ప్రయాణ నిషేధాదితి భావః - మత్ప్రయాణాత్ప్రాగేవజాతైః ప్రయాణోత్తరం భావినీంకాంతాయాః చరమదశాంసూచయద్భిః చింతాంగవైవర్ణ్యసంతాపైర్నివర్తితయాత్రాస్పృహాస్మీతివివక్షితార్థః - అత్రశీతకరాంబుజ కువలయమౌక్తికహేమలతా పంకజకోశ శబ్దాన్నాధ్యవసానలక్షణయా క్రమేణముఖహస్తనయనబాష్పబిందుమూర్తిస్తనపరాః - అంబుజేశీతకరశ్శ్రితఇత్యనేనముఖస్యహస్తార్పితత్వంప్రతిపాద్యతే - తేనచింతావ్యజ్యతే - మౌక్తికసంహతిః కువలయద్వంద్వాద్వినిర్గచ్ఛతీత్యనేన గళద్బాష్పబిందుపూర్ణనేత్రత్వంప్రతిపాద్యతే - స్వచ్ఛేతివిశేషణేనబాష్పసంహతేర్నిశ్శేషనివర్తితాంజనత్వంగమ్యతే - తేనబాష్పవృద్ధేరనల్పత్వంప్రతీయతే తేనదుఃఖస్యోత్కటత్వంవ్యజ్యతే - దవళిమా హైమీంలతామిత్యనేనతాపకృతంవైవర్ణ్యంప్రతిపాద్యతే - తల్లక్షణంతుసాహిత్యచింతామణౌ॥ వైవర్ణ్యంవర్ణభేదస్స్యా త్తాపశోకభయాదిభిరితి-స్పర్శాత్పంకజకోశయోరిత్యాదినాస్తనయుగళసంగమాత్రేణస్రజః పరిమ్లానత్వంప్రతిపాద్యతే- తేనవిరహతాపప్రకర్షఃప్రతీయతే - అత్రప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రవృత్తిమాత్రేణ చింతాదిరూపకార్యస్యవర్ణనాచ్చపలాతిశయోక్తిరలంకారః - తథాముఖాదీనాంవిషయాణాంస్వవాచకశబ్దానగృహీత్వా చంద్రాదివిషయవాచకశబ్దై రేవ ప్రతిపాదనా ద్భేదేప్యభేదకల్పనరూపాతిశయోక్తిః॥ విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే। యత్రసాతిశయోక్తిస్స్యాత్కవిప్రౌఢోక్తిజీవితేతిలక్షణాత్ - తథాచంద్రస్యాంబుజోపరిశయనవర్ణనాద్ద్రవ్యక్రియయోర్విరోధః - హేమలతాయాధావళ్యప్రతిపాదనాజ్జాతిగుణయోశ్చవిరోధాలంకారః - కువలయాన్ముక్తాఫలోత్పత్తేః పంకజకుట్మలస్పర్శాత్పుష్పమాలానాం మ్లానత్వసంభవస్యచ ప్రతిపాదనాదకారణాత్కార్యోత్పత్తిరూపా విభావనా॥ అకారణాత్కార్యజన్మచతుర్థీస్యాద్విభావనా- విరోధభేదయోర్విభావనాయాశ్చ భేదాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్తయా సహాంగాంగిభావేనసంకరః - విరోధాభేదయోర్విభావనాయాశ్చపరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః- అతిశయోక్త్యోరపితథైవసంసృష్టిః - నాయకోనుకూలః॥ ఏ

కాయత్తోనుకూలస్స్యాత్తుల్యోనేకత్రదక్షిణః। వ్యక్తాగా నిర్భయోధృష్టో గూఢవిప్రియకృచ్ఛఠ ఇతిలక్షణాత్- నాయికాస్వాధీనపతికా॥ స్వాధీనపతికాసాస్యాద్యాంనముంచతివల్లభ ఇతిలక్షణాత్॥ ప్రవాసప్రసక్తిహేతుకస్యచింతాదైర్ఘ్యవర్ణనాత్ప్రవాసవిప్రలంభశ్శృంగారః॥ ౧౦

దూతీదంనయనోత్పలద్వయమహో తాంతంనితాంతంతవ
స్వేదాంభఃకణికాలలాటఫలకేముక్తాశ్రియంబిభ్రతి
నిశ్వాసాఃప్రచురీభవంతినితరాంహాహాంతచంద్రాతపే
యాతాయాతవశాద్వృథామమకృతేశ్రాంతాసికాంతాకృతే॥

నాయకమానేతుం తాగ్వస్వయమేవతేన సాకంవిహృత్యాగతాం తదనాగమననిమిత్తమస్యదేవ కించిత్ప్రకటయంతీం అస్యాస్స్వేద జలకణైశ్చిహ్నితాందూతికాంవిటోపభోగదర్శనేసజాతేర్ష్యానాయికా చాతుర్యేణమగ్నోద్ఘాటనంకుర్వంతీప్రాహ॥ దూతీతి॥ హేదూతితవఇదం-నయనేఏవఉత్పలేఇతిరూపకసమాసః -తయోర్ద్వయంనితాంతం అత్యంతం తాంతంమ్లానం - అహో ఉత్పలస్య చంద్రికాయాం మ్లానత్వమసంభావితంతదప్యధికమిత్యాశ్చర్యం- తథాస్వేదాంభఃకణికాఃలలాటఫలకేముక్తాశ్రియంబిభ్రతిమౌక్తికశోభాంవహంతి - సేదోప్యనల్ప ఏవేతి భావః॥ని॥ పరిత్యక్తేపిముక్తస్స్యాన్ముక్తాముక్తాఫలేస్త్రియామితినానార్థరత్నమాలాయాం - నిశ్వాసానితరాంప్రచురీభవంతిబహుళాయంతే॥ ని ॥ ప్రభూతంప్రచురంప్రాజ్యమదభ్రంబహుళం బహ్విత్యమరః - హేకాంతాకృతేరమణీయాకారె- మమకృతే- మదర్థంకృతఇతితాదర్థ్యేవ్యయం॥ ని॥ ఆర్థేకృతేచతాదర్థ్యేఽద్వయమిత్యవ్యయమిత్యభిధానాత్ - వృథావ్యర్థంచంద్రాతపే - చంద్రికాయాం॥ ని॥ ప్రకాశోద్యోతఆతప ఇత్యమరః - సుకుమారాంగ్యాస్తవచంద్రికాప్యాతపకల్పా జాతేత్యాశయేనఆతపశబ్దః- యాతాయాతవశాత్ మద్వల్లభగృహవర్త్మనిగతాగతవశాత్శ్రాంతాసి - హాహంతేతి పదద్వయో క్తిర్విషాదాతిశయాత్- విషాదోత్రదూతికాశ్రమదర్శనజనితఃసచవృషాభూతఃకైతవేనాభినీయమానత్వాత్ - వృథామమకృతేశ్రాంతాసీత్యత్రమతాత్పర్యం ప్రత్యేవసవత్రమోవిఫలఃస్వకార్యంప్రతితుసఫలఏవేత్యర్థః - మద్వల్లభ

మానేతుంగతాయాస్తవనకేవలమీప్సితాలాభః యాతాయాతజనితశ్ర
మాధిక్యేనరమణీయాయాస్తవ ఆకృతివైకృతమపిజాతమితివాచ్యార్థః -
అద్భుతోయంశ్రమః తవనాయకగృహవర్త్మని యాతాయాతాభ్యామే
వోత్పన్నః చంద్రికాయాంస్వగృహాత్ గృహాంతరంప్రతి సంచారమా
త్రేణతవైతాదృశశ్రమః జనకత్వాయోగాత్ మద్వల్లభోపభోగసమ్మ
ర్దఏవేతివ్యంగ్యార్థః-కాంతాకృతేఇతిసౌందర్యోద్ఘాటనేన నాయంత
వాపరాధఃకింతుసౌందర్యశాలిత్వేనదాతృత్వానర్హాంత్వాంచపలచిత్తనా
యకంప్రతిదాతృత్వేనియుక్తవత్యామమైవ అపరాధఇత్యాత్మోపాలంభో
ద్యోత్యతే - దాత్యానర్హాఃభరతశాస్త్రేప్రతిపాదితాః ॥ నోజ్జ్వలంరూప
వంతంవానార్థవంతంనచాతురం। దూతంవాపిహిదూతీంనాబుధఃకుర్యా
త్కదాచన ॥ అత్రమృషాదరాదిభిఃక్రోధేర్ష్యాసూచకాకారగోపనస్య
గమ్యత్వాత్ అవహిత్థాఖ్యస్సంచారీభావః॥ ఆకారగోపనంధైర్యలజ్జా
దేరవహిత్థకః। అన్యథాకథనందృష్టేస్యథాచమృషాదరః॥ విషాదధైర్యే
కృతకే తథాభంగశ్చతద్గుణాఇతి - అత్రనేత్రయో రుత్పలత్వ రూపణా
ద్రూపకాలంకారః - ఉత్పలస్యచంద్రికాయాం మ్లానత్వమితి జాతిగుణ
యోర్విరోధప్రతిపాదనాద్విరోధాలంకారః - సచరూపకోత్థాపితఇతి
తయోరంగాంగిభావేనసంకరః - ముక్తాశ్రియం బిభ్రతీత్యత్రఅన్యధర్మ
స్యాన్యయోగాసంభవేనశ్రియమివశ్రియమితి సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శ
నాలంకారః॥ అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః। ప్రతి
బింబక్రియాగమ్యాయత్రసాస్యాన్నిదర్శనా॥ నాయకానయనరూపేష్టా
నవాప్తిపూర్వికాయాఃశ్రమనిమిత్తాకృతివైకృతరూపానిష్టావాప్తేఃసమ
ర్థనాద్విషమాలంకారః- లక్షణంతూక్తం - అనయోఃప్రాగుక్తాలంకా
రద్వయస్యచపరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః॥ ౧౧

అధివసతివసంతేమర్త్యకామాదురంతే
నవకిసలయతల్పంపుంజితాంగారకల్పం
విరహమసహమానాచక్రవాకీసమానా
చకితవనకురంగీలోచనాకోమలాంగీ॥ ౧౨

వసంతసమయేసంవర్ధమాన విరహవేదనా సహనసామర్థ్యాభా

వేగబలాచ్చరమదశాముపయాతుం ప్రయతమానాంనాయికాంవిలోక్య
శోచయంతితస్యాఃప్రియసహచరీకాంచిదాహ॥ అధివసతీతి॥ చక్రవాకీస
మానా- చక్రవాకీవప్రియేగాఢానురాగేత్యర్థః - చకితాభీతాయావన
కురంగీకాననహరిణీతస్యాలోచనేఇవలోచనేయస్యాస్సాతథోక్తా- కు
రంగీతిస్త్రీవ్యక్తిగ్రహణంతస్యావనసంబంధిత్వేనకథనంచ భయస్యాతిశ
యంప్రదర్శితుం తత్ప్రదర్శనంతు కురంగలోచనయోశ్చాంచల్యశాలితా
ద్యోతనద్వారానాయికానయనరామణీయకప్రత్యాయనార్థం - ఏతాదృ
శసౌందర్యశాలినీసఖీభూయఃక్వాపినద్రక్ష్యతేఖల్వితిభావః - కోమలాం
గీసుకుమారగాత్రీ-నాయికావరసౌకుమార్యశాలినోంగస్యతీవ్రతాపాస
హత్వాత్పల్లవాంగారశయ్యాధిరోహణక్షణఏవమరిష్యతీతిభావః- దు
ష్టఃఅంతోవసానంయస్యసః దురంతఃమందానిలకోకిలాలాపాదికామో
ద్దీపనసామగ్రీశాలితయా వియోగినామప్రాప్యపారేతస్మిన్వసంతే - వి
రహమసహమానామర్తుంప్రాణాన్విహాతుంకామోభిలాషోయస్యాస్త
స్యాస్తథోక్తా- తుంకామమనసోరపీతిమకారలోపః-తదాతత్స్యవ్యదుః
ఖసాగర నీరనిస్తారోపాయస్యాభావాదితిభావః- పుంజితఃరాశీకృతఃస
చాసావంగారశ్చేతిపుంజితాంగారః - జాతావేకవచనం - ఈషదసమా
ప్తఃపుంజితాంగారఃపుంజితాంగారకల్పంతత్ - ఈషదసమాప్తౌకల్పప్ర
త్యయః- యద్వామాస్తుజాతావేకవచనం - సుపోధాతుప్రాతిపదికయో
రితిబహువచనస్యలుక్ -పునస్తద్ధితాంతోత్పత్తావిశేష్యానురోధేనైకవచ
నస్యసంభవాత్ - ఆకారేణసంతాపకరత్వేనచ జ్వలదంగారరాశిసదృశ
మిత్యర్థః-విరహిణీప్రాణవియోజనసామర్థ్యసంపన్నమితిభావః- నవ
కిసలయతల్పంతరుణపల్లవమయీం శయ్యామధివసతి అధితిష్ఠతి - ఉపా
న్వధ్యాఙ్వసఇతి వసతేరాధారస్యకర్మత్వం - అత్రమరణోద్యోగవర్ణ
నాన్మృతిర్నామచరమామన్మథావస్థా॥ స్మరార్త్యామరణోద్యోగోమృ
తిరిత్యభిధీయతఇతిలక్షణాత్ - ఇహపుంజితాంగారకల్పమిత్యత్రఅనుపా
త్తధర్మా తద్ధితగతార్థీలుప్తా - చక్రవాకీసమానేత్యత్రఅనుపాత్తధర్మా
సమాసగతాఆర్థీలుప్తా- కురంగీలోచనేత్యత్రఅనుపాత్తధర్మవాచకోప
మానాలుప్తా - ఉపమాత్రయస్యపరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః - పుంజి

తాంగారకల్పమితి తల్పవిశేషణస్య ప్రాణహరణసామర్థ్యాభిప్రాయ
గర్భత్వాత్పరికరః - సచతద్ధితగతోపమయాసంగృహీతఇతి ద్వయోరం
గాంగిభావేనసంకరః- చకితవనకురంగీలోచనాకోమలాంగీతినాయికావి
శేషణద్వయస్యాపి సాభిప్రాయత్వాదస్యాఃపరికరః - తస్యచప్రాగుక్తా
లంకారచతుష్టయేనసహసంసృష్టిః- చక్రవాకీసమానేతి నాయికావిశేష
ణార్థస్యదురంతఇతి వసంతవిశేషణార్థస్యచ విరహాసహానప్రయుక్తం
మరణోద్యోగంప్రతిహేతుత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః- చక్రవాకీస
మానేతిసమాసగతోపమయాపుంజితాంగారకల్పమిత్యుపమాసంకీర్ణపరి
కరేణచపరిపోషంప్రాపితఇతిచతుర్ణాం సంకరః - నాయికాశ్రయస్య
ప్రవాస విప్రలంభశృంగారస్య సన్నికృష్టకరుణారసంప్రత్యంగత్వాద్ర
సవదలంకారః - ప్రతిపాదమేకైకస్య వర్ణస్య ఖండద్వయాంతర్గత
త్వేన ఆవృత్తత్వాద్వృత్త్యనుప్రాసభేదః - అనయోః ప్రాగుక్తానాంచ
సంసృష్టిః- కరుణారసలక్షణంతుసాహిత్యచింతామణౌ ॥ ధర్మనాశోర్థ
నాశశ్చబాంధవేష్టధనక్షయః। వధోబంధశ్చదారిద్ర్యంపదభ్రంశఃపరా
జయః॥ దేవోపఘాతదిక్కారౌవ్యాధిశ్చాపోభిశంసనం। ఇత్యాద్యాలంబ
నందృష్టమనుభూతంశ్రుతంచవా ॥ యస్యచోద్దీపనంజ్ఞేయమాలంబనగు
ణాదికం । కేశపాశాంగసంస్కారవైధుర్యంప్రస్తగాత్రతా ॥ శిరశ్చో
దంచితంచాధోముఖంపరివిలోకితం । రక్తాభోముఖరాగశ్చసబాష్పా
మంథరాచదృక్ ॥ భూపాతోముఖశోషశ్చబాహుపాదవిమర్దనం। వి
న్యాసోహస్తయోర్మూర్ధ్నినిశ్వాసోచ్ఛ్వాసదీర్ఘతా॥ ఉరశ్శిరోముఖ
స్యాపితాడనంలుంఠనంభువి। హాహాకారస్తథాక్రందోవిలాపఃపరిదేవ
నం॥ భావాస్తంభాదయస్సర్వైభవేయురనుభావకాః। ఉత్తమాధమమధ్యే
ష్వయథాయోగంభవంత్యమీ॥ నిర్వేదోదైన్యమాలస్యమున్మాదవ్యాధిసు
ప్తయః। నిద్రామోహాశ్శ్రమోగ్లానిశ్చింతామరణచాపలే ॥ వివాదో
జాడ్యమౌత్సుక్యంశంకాస్మృతిరపస్మృతిః । సశోకస్థాయికస్తంద్రీకరు
ణారసఇష్యతఇతి-శోకలక్షణమపితత్రైవోక్తం॥ ఇష్టనాశాదిభిర్దుఃఖప్ర
కర్షశ్శోకఉచ్యతే। అత్రభూలుంఠనస్యాంగతాడనాద్యనుభావభాగితి-
నాయికాప్రోషితభర్తృకా- లక్షణంతూక్తం॥ చకితవనకురంగీలోచనా

కోమలాంగీతి-విశేషణద్వయేనాస్యాః పద్మినీత్వం సూచ్యతే-తల్లక్షణంతు రతిరహస్యే॥ కమలముకుళమృద్వీ ఫుల్లరాజీవగంధా సురతపయసి యస్యాస్సౌరభం దివ్యమంగే । చకితమృగదృగాభే ప్రాంతరక్తే చ నేత్రే స్తనయుగళమనఘం శ్రీఫలశ్రీవిడంబి ॥ తిలకుసుమసమానాం బిభ్రతీ నాసికాం యా ద్విజగురుసురపూజా శ్రద్ధధానా సదైవ। కువలయదళకాంతిః కాపి చాంపేయగౌరీ వికచకమలకోశాకారకామాతపత్రా॥ వ్రజతి మృదుసలీలం రాజహంసీవ తన్వీ త్రివళిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా। మృదుశుచిలఘుభుక్తే-మానినీ గాఢలజ్జా ధవళకుసుమవాసో వల్లభా పద్మినీ స్యాదితి॥

నైష్ఠుర్యం కలకంఠకోమలగిరాం పూర్ణస్య శీతద్యుతే
స్తైక్ష్ణ్యం బత దక్షిణస్య మరుతో దాక్షిణ్యహానిశ్చ తాం
స్మర్తవ్యాకృతిమేవ కర్తుమబలాం సన్నాహమాతన్వతే
తద్విఘ్నః క్రియతే త్వయా దిచ నోద్యాతైస్త్వదాస్తిభ్రమైః॥ ౧౩

ప్రియాగమన సమయే కించిదతిక్రాంతే స్మరార్తయా నాయికయా ప్రేషితా దూతీ నాయకమాహ ॥ నైష్ఠుర్యమితి॥ కలకంఠాః కోకిలాః॥ ని॥ కలకంఠస్తు కోకిలే । హంసే పారావతే చాపి త్రిషు త్వేష కలస్వర ఇతి నానార్థరత్నమాలాయాం- తేషాం కోకిలానాం కోమలగిరః మృదువాచః తాసాం నైష్ఠుర్యం పరుషత్వం - తథా పూర్ణస్య శీతద్యుతేః చంద్రస్య తీక్ష్ణత్వం తీక్ష్ణత్వం॥ ని ॥ తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వదిత్యమరః - తథా దక్షిణస్య దక్షిణదిగ్భవస్య మరుతః వాయోః దాక్షిణ్యహానిః దాక్షిణ్యం పరచ్ఛందానువృత్తిః తస్య హానిశ్చ ॥ ని ॥ దక్షిణస్సరళే యామ్యే పరచ్ఛందానువర్తిని। అపసవ్యే త్రిష్వయం తు దిశాభేదే స్త్రియామితి నానార్థరత్నమాలాయాం తాం ప్రకృతామబలాం - బలహీనత్వాద్దేహమాత్రం దృశ్యతే - మృదుస్సర్వత్ర బాధ్యత ఇతి న్యాయాదితి భావః - స్మర్తవ్యాకృతిమేవ స్మృతదర్శనయోగ్యాకృతిం కర్తుం సన్నాహమాతన్వతే కుర్వంతి - చరమదశామేవ ప్రాపయితుం ప్రయతంత ఇత్యర్థః-బతేతి ఖేదే- సౌమ్యా అపి విపరీతాస్సంతః అబలాం మారయితుం సన్నహ్యంతీతి ఖేదః - యద్వా బతేతి విస్మయే కోమలానాం నిష్ఠురత్వం శీతస్య తిగ్మత్వం దక్షిణస్య దాక్షిణ్యాభావ శ్చేతి విపరీతధర్మదర్శనాద్విస్మయః॥ ని॥ ఖేదానుకంపాసంతోషవిస్మయామం

త్రణేబతేత్యమరః - కింతుతృణాదీనాంచలనేన ఉద్భూతైరుత్పన్నైః స్త్వ
దాప్తిభ్రమైస్త్వత్ప్రాప్తిభ్రాన్తిభిః తస్య మారణప్రయత్నస్య విఘ్నః
క్రియతే- కోమలాః కోకిలాలాపాః అత్యంత శీతళ సకలకళాశాలీ చం
ద్రః శైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపన్నతయా మనోహరో మలయమారుత
శ్చ సంప్రతిత్వయి విలమ్బమానే విపరీతాభూతాస్త్వదస్సహ వేదనోత్పాద
నేన నాయికాప్రాణహరణోద్యోగమేవ కుర్వంతి - కింతు కాంతాద్వారే
దత్తదృష్టిః త్వదాగమనం ప్రతీక్షమాణా తృణాదిచలనేపి భ్రాన్తి వశేనక్ష
ణేక్షణేత్వామేవాగతంమన్యమానా కథంచిదాశయా ప్రాణానవలంబ్యా
వర్తత ఇతివివక్షితార్థః - ఇత ఊర్ధ్వం భవదాగమనస్య విళంబే సతి సై
రాశ్యాత్ప్రాణాన్ పరిత్యజేత - శీఘ్రమాగత్య త్వదధీనజీవితాం తాముప
జీవయేతి భావః - అత్ర వివక్షితార్థస్య భంగ్యంతరేణాభిధానాత్పర్యా
యోక్తిభేదః-తథా కోమలా అపి నిష్ఠురా ఇత్యాది విరోధదర్శనాద్విరోధా
లంకారః - సచదక్షిణస్య దాక్షిణ్యహానిరిత్యత్ర శ్లేష సంకీర్ణః - ఇతరత్ర తు
శుద్ధః- అబలామితి విశేష్యస్య సాభిప్రాయత్వాత్ పరికరాంకురాలంకా
రః॥ సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవేత్పరికరాంకుర ఇతి లక్షణాత్ - విరహ
విప్రలంభశృంగారః- విరహలక్షణంతు సాహిత్యచింతామణౌ॥ కాలక్షే
పేతుసంప్రాప్తే కార్యాద్వ్యాపారతంత్రతః। ఏకగ్రామస్తయోర్యూ
నోర్విరహస్సోభిధీయతే॥ ఔత్సుక్యచింతానిశ్వాసవితర్కాద్యనుభావభా
గితి - నాయికాత్ర విరహోత్కంఠితా ॥ చిరయత్యధికం కాంతే విరహో
త్కంఠితోన్మనా ఇతిలక్షణాత్ - ఉత్కంఠా అస్యసంజాతా ఇతి ఉత్కంఠి
తా విరహేణోత్కంఠితా విరహోత్కంఠితా-తథాచోక్తం సాహిత్య
చింతామణౌ॥ విరహేణకృతోత్కంఠా విరహోత్కంఠితామతేతి - ఉత్కం
ఠానామ వేదనా విశేషః-తథాచాహుః॥ రాగేష్వలభ్యవిషయే వేదనామ
హతీతుయా।సంశోషణీచగాత్రాణాంతాముత్కంఠాంవిదుర్బుధా ఇతి॥

సాస్త్రేమా కురులోచనే వికళతిన్యస్తం శలాకాంజనం
తీవ్రం నిశ్వసితం నివర్తయ నవాస్తామ్యంతి కంఠస్రజః
తల్పే మా లుఠ కోమలాంగి తనుతాం హంతాంగరాగోష్ణతే
నాతీతోదయితోవయానసమయో మాస్మ వ్యథామన్యథాః॥ ౧౪

ఆత్మానంసమ్యగలంకృత్యరమణస్యాగమనమాకాంక్షంతీం తస్మిక్ కార్యవశాత్కాలవిళంబం కుర్వాణేదుర్వారసంతాపాకులాం నాయికాంకాచిచ్చతురాసఖీ తాపవేగసహనాయమండనలోపోపపాదనపూర్వకముపలాలయంతీప్రాహ॥ సాస్రఇతి॥లోచనేసాస్రేసబాష్పేమాకురు-అశ్రువిమోచనంమాకుర్వీత్యర్థః॥ని॥అశ్రుశ్శోణితయోరస్రమితిరత్నమాలాయాం- సాస్రేచేత్కింస్యాదిత్యతఆహ- విగళితమితి - న్యస్తంనిహితంశలాకాంజనం - శలాకాఅంజనకణికాతస్యా మంజనమితిసప్తమీసమాసః శలాకాయాఅంజనమితిషష్ఠీసమాసోవా - ఉభయధాపిశలాకయాగృహీతమిత్యర్థః - విగళతిబాష్పయోగేనచ్యుతిం ప్రాప్నోతి - తస్మిక్ విగళితేసతినయనయోర్మహతీశోభాహానిస్స్యాదితిభావః - తీవ్రముష్ణం॥ని॥ తీవ్రఃకటుభృశోష్ణేష్వితిరత్నమాలాయాం- నిశ్వసితంనివర్తయ- తస్మిన్వర్తమానేకింస్యాదిత్యతఆహ-నవాః - సద్యోపచితైఃపుష్పైర్విరచితాఇత్యర్థః- కంఠస్రజః కంఠేర్పితానిమాల్యానితాన్యంతినిశ్వాసవాయుప్రసారేణమ్లానాజాయంతే - మ్లానతాయాంతుతాసాంరామణీయకంవినశ్యతీతిభావః- హేకోమలాంగి-ఈదృక్కష్టాన్నార్హ ఇతిభావః- తల్పేశయ్యాయాంమాలుఠపునఃపునః మాపరివర్తస్వ - తత్రలుంఠనేకింస్యాదిత్యతఆహ - తనుతామితి - అంగరాగంఅనులేపనంతనుతాంకృశతాం అశ్నుతేప్రాప్నోతి - ఆస్తరణసంఘర్షేణ తత్రవిశీర్యతఇత్యర్థః - తస్మిక్ విశీర్ణేగాత్రంధూళీధూసరమివస్థితంసత్ నయనసుభగంనభవేదితిభావః - హంతేతిఖేదే- ననువల్లభసమాగమేసతిఖలుసత్యమిదంమండనంసఫలంస్యాత్ తదభావేతస్మిన్మండనేగతేకాహానిః స్థితేకోలాభఇత్యాశంకాయామాహ - దయితోపయానసమయః ప్రియప్రాప్తిసమయః నాతీతఃనాతిక్రాంతః- తస్మాన్మహతాప్రయత్నేనవిరచితోయం శృంగారవేషః సర్వప్రకారేణరక్షణీయఏవేతిభావః - అన్యథా అన్యప్రకారేణ మాస్మమన్యథాః - కాలాతిక్రమోజాతఃసంప్రతివల్లభోనాగమిష్యతీతిమన్యస్వేత్యర్థః - దుశ్శంకాదిభిమర్దనఃవృథాఖేదాకులంమాకృథాఇతిభావః - అత్రఅంజనగళనాద్యనభిమతకార్యముఖేనతత్తత్కారణానామశ్రువిమోచనాదీనాంనివర్తనీయత్వేన సమర్థనాత్కార్యేణ కారణ

సమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః॥ కార్యకారణసామాన్యవిశేషాణాం
పరస్పరం।సమర్థనంయత్రసోర్థాంతరన్యాసఉదాహృతఇతిలక్షణాత్॥
ఉక్తిరర్థాంతరన్యాసస్స్యాత్సామాన్య విశేషయో రితి లక్షణముక్త్వా
సామాన్యేనవిశేషస్యవిశేషేణసామాన్యస్య యత్రసమర్థనంతత్రైవా
ర్థాంతరన్యాసఇతివైయర్థ్యముక్తంతస్మాత్తత్రవాక్యార్థహేతుకంకావ్యలింగం-
పాదత్రయేపిపూర్వవాక్యార్థం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్యహేతుత్వా
త్ కాలవిళంబాసహనస్య వ్యజ్యమానత్వాదౌత్సుక్యంనామ సంచారీభా
వః॥ కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యమప్రాప్తేరిష్టవస్తునః। సంతాపశ్శయనే
చింతానిశ్వాసోగమనోద్యమః॥ అనవస్థితిరిత్యాద్యాభజంత్యత్రానుభా
వతామితిలక్షణాత్ - విరహావిప్రలంభశ్శృంగారః - నాయికాత్రప్రౌ
ఢా - వాసకసజ్జికాభూత్వాపశ్చాద్విరహోత్కంఠితాజాతా - వాస
కసజ్జికాలక్షణంతు సాహిత్యచింతామణౌ ॥ సంప్రాప్తేవాసకేయాతు
సంభోగసుఖలాలసా।రశనానూపురప్రాయతత్కాలోచితభూషణా॥
భూషాదిభిరలంకృత్యకేళీభవనమాత్మనః। సంపాద్యహృద్యతాంబూలవ
స్త్రమాల్యానులేపనం॥ ప్రియాగమంప్రతీక్షేతసాస్యాద్వాసకసజ్జికా॥
వాసకేసజ్జాసన్నద్ధావాసకసజ్జికా - వాసయతినాయకంప్రియావేశ్మనీ
తివాసకోవారాదిః - తథాచాహుః॥ వారశ్చఋతుకాలశ్చప్రవాసా
దాగతఃప్రియః। ప్రసాధనంచతుష్టాయానాయికాయాస్తథోద్యమః॥ న
వోఢాభ్యుపపత్తిశ్చషడేతేవాసకాస్స్మృతా ఇతి- విరహోత్కంఠితా
లక్షణంతూక్తం - నవధాఖలుస్వాధీనపతికాదయః - పరస్పరవిలక్షణా
శ్శృంగారనాయికాఃప్రసిద్ధాః- కథమేకస్యాఏవద్వైవిధ్యమేవంప్రతిపా
ద్యతే-,ఉచ్యతే- నాయికాతావత్ప్రథమంత్రివిధా - స్వకీయాపరకీయా
సాధారణీచేతి - తత్రస్వకీయాత్రివిధా - ముగ్ధామధ్యాప్రగల్భేతి- పరకీ
యాద్వివిధా- కన్యాపరోఢాచేతి- కన్యాచద్వివిధా- ముగ్ధామధ్యాచేతి-
పరోఢాతుప్రాయేణప్రగల్భా- సాధారణీవేశ్యా-సాయావనోదయప్ర
భృతిప్రగల్భైవ- నముగ్ధామధ్యాచ- ఏతాఏవావస్థాభేదేనయథాసంభ
వంస్వాధీనపతికాదిరూపేణాష్టధాభవంతి - సర్వమిదంస్పష్టీకృతంసా
హిత్యచింతామణౌ॥రూపయౌవనలావణ్యలజ్జామాధుర్యశాలినీ।సాభా

గ్యాదార్యసంపన్నా నాయికా సా పునస్త్రిధా॥ స్వా స్వా సాధారణీ చేతి తత్రస్వీయా పరిగ్రహాత్ ॥ సాధ్వీ వినయసంపన్నా కులశీలార్జవాన్వితా। ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి స్వకీయా త్రివిధా మతా ॥ అన్యా స్యాదీయా సా కన్యా పరోఢా ద్వివిధా మతా।రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్యమా॥ సాధారణీతు గణికా రూపసౌభాగ్యశాలినీ।కళావతీ చాధనపరా సా ప్రగల్భైవ వర్ణ్యతే॥ ఏతాః పునరవస్థాభిరష్టధా స్యురథోచితం ॥ తాశ్చాష్టధా భవంతి- తథాహి- స్వాధీనపతికైవ బుధతు కాలాదిరూపవాసకే ప్రాప్తే వాసకసజ్జికా భవతి - సైవ కాలాక్షమత్వేన స్వయమేవాభిసారికా భవతి - భర్త్రా ప్రభాతమనాగతే విరహోత్కంఠితా విప్రలబ్ధా భవతి - భర్తురన్యాసక్తిం విశంక్య కుపితా చేద్విప్రలబ్ధా ఖండితా భవతి - ప్రాప్తం ప్రియం కోపాన్నిరస్య పశ్చాత్తాపముపగతా చేద్విప్రలబ్ధైవ కలహాంతరితా భవతి- ఖండితా ప్యేవం కలహాంతరితా భవతి- ఏతాస్సర్వాః ప్రియే దేశాంతరంగతే ప్రోషితభర్తృకా భవంతి - ప్రోషితభర్తృకా ప్రియే ప్రత్యాగతే వాసకసజ్జికా భవతి- తస్మాత్ప్రకృతే ఏకస్యా ఏవ నాయికాయా అవస్థాభేదమాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తిరవిరుద్ధేతి సర్వమవదాతం॥ ౧౮

కాచిత్సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యే సఖీమండలం
లోలాక్షీ భ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా సహాభాషణం
అక్ష్ణోరంజనమంజసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయో
స్స్వాలంభావుకయోస్స్మితం మణిసరం చేలాంచలేనావ్యధాత్ ॥౧౯

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంజ్ఞాం కుర్వంతీం జారప్రేషితాం దూతికాం ప్రతి కామిన్యాస్సాకూతచేష్టాం కవిరాహ ॥ కాచిదితి ॥ సర్వస్మై జనాయ హితాః సర్వజనీనాః - సర్వజనాత్ ఠఞ్ ఖశ్చేతి హితార్థే ఖప్రత్యయః- ఆయనేయీనీత్యాదినా ఖస్య ఈనాదేశః - తే చ తే విభ్రమాశ్చ తే పరా ఇష్టతమా యస్యాస్సా తథోక్తా - సర్వజనహితవిలాసప్రాధాన్యేత్యర్థః॥ ని॥ శ్రేష్ఠాన్యమారజ్యేష్ఠేషు పరస్స్యాద్వాచ్యలింగకః। పరో రిపరమాత్మానాకేవలే పరమవ్యయమితి రత్నమాలాయాం - సఙ్జ్ఞినాం నయనాదీనాం సహజవిభ్రమశాలిత్వాదాగంతుకసంజ్ఞాభూతాః కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదయః సంజ్ఞా ఇతి జ్ఞాతుమశక్యా ఇతి భావః . అత్రసహ

జేనఆగంతుకతిరోధానరూపంమీలనంవ్యజ్యతేఇత్యలంకారధ్వనిః ॥ మీలితంవస్తునాయత్రవస్త్వంతరనిగూహనమితిలక్షణాత్ - కాచిత్ శశిముఖీ చంద్రవదనామధ్యేసఖీమండలంసఖీవర్గస్యమధ్యే- పారేమధ్యేషష్ఠ్యా వేత్యవ్యయీభావః- మధ్యశబ్దస్యనిపాతనాదేదంతత్వం- దూత్యాసహ- అక్షిణీచభ్రువౌచ అక్షిభ్రువమితిద్వంద్వః - అచతురేత్యాదినానిపాతనాత్సాధుః- ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః - లోలంచంచలంయదక్షిభ్రువంతస్యేయాసంజ్ఞాసూచనీయార్థసూచనపరశ్చేష్టావిశేషః॥ ని॥ సంజ్ఞాస్యాదర్కజాయాయాంచైతన్యేప్యర్థసూచనఇతినానార్థరత్నమాలాయాం- తయాకరణేనభాషణంవిదధతీకుర్వంతీ - పరేషుశృణ్వత్సుపరస్పరార్థకథనస్యాయుక్తత్వాదవిజ్ఞాతంనేత్రాదిసంజ్ఞయైవవాగ్వ్యపారసాధ్యంసాధయంతీత్యర్థః - అంజసాశీఘ్రం ॥ ని ॥ ద్రాగ్ఝటిత్యంజసాహ్నాయద్రాఙ్మంక్షుసపదిద్రుతమిత్యమరః - అక్ష్ణోర్నయనయోరంజనంవిన్యస్యవిశేషేణనిధాయ అస్థూలౌ స్థూలౌభవతః స్థూలంభావుకౌ తయోఃవక్షోజయోః స్తనయోఃస్థితంమణిసరం రత్నమాలాంచేలాంచలేనవస్త్రాంతేన ॥ ని ॥ చేలంవస్త్రేబహుచ్ఛిద్రేత్రిషుక్త్వథమనింద్యయోరిత్యమరః - వ్యధాత్ ఛాదయామాస ॥ ని ॥ అపిధానతిరోధానపిధానచ్ఛాదనానిచేత్యమరః - అపిపూర్వాద్దధాతేర్లుఙ్ - అత్రముఖశశిస్పర్శపూర్వకాంజనన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన సాంధ్యచంద్రికావగమానంతరం బహిస్సర్వత్రాంధకారేరాంద్రీభూయ దృష్టిప్రతిరోధకే జాతేగృహేషుదీపనిర్వాపణేచకృతే కాంతేనాధిష్ఠితం దేశంప్రతిమయాగూఢమాగమ్యతఇతిస్వైరిణ్యాదూతీంప్రతిసంకేతకాలస్సూచితః. అతఏవాత్రసూక్ష్మాలంకారః ॥ సూక్ష్మంపరాశయాభిజ్ఞేతరసాకూతచేష్టితం ॥ సంస్కారవిశేషశాలిశబ్దప్రయోగ సద్భావాత్సౌశబ్ద్యాఖ్యోగుణః ॥ తదుక్తం॥ శబ్దశాస్త్రేణవిజ్ఞేయాశ్లాఘ్యసంస్కారశాలితా।శబ్దానాంవిద్యతే యత్ర సౌశబ్ద్యంతత్రకథ్యతేఇతి - ఇచ్ఛాప్రయుక్తం చేష్టాకృతంనర్మ॥ ప్రియోపఛందనకృతేకృతంవిషయచేష్టితైః । విదగ్ధక్రీడితంనర్మహాసేచ్ఛాఛయయానభాగితిలక్షణాత్ - ప్రియోపఛందనకృతేనాయకస్యనాయికాయావామనోనురంజనార్థమిత్యర్థః-కైశిక్యాఖ్యావృత్తిః- తస్యాఃప్ర

ధమమంగం నర్మేత్యాహుః-తదుక్తం॥ నర్మచనర్మస్ఫంజో నర్మస్ఫోటోథనర్మగర్భశ్చ। కైశిక్యాశ్చత్వారి ప్రోక్తాన్యంగాని చైతానీతి- కైశిక్యాదివృత్తయశ్చత్వారః- తాస్తు రసావస్థానసూచకాః- తదుక్తం॥ కైశిక్యారభటీ చైవ సాత్వతీ భారతీ తథా। చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకా ఇతి- తత్ర కైశికీవృత్తిః శృంగారరసప్రధానా- తథాచోక్తం సాహిత్యచింతామణౌ॥ శృంగారే కైశికీవృత్తిర్నియతా సముదాహృతేతి- కైశికీవృత్తిలక్షణమపి తత్రైవోక్తం॥ గీతనృత్తవిహారాఢ్యా రమ్యానేపథ్యభూషణా। కామోపచారసంపన్నా కైశికీవృత్తిరిష్యత ఇతి-యూనో రానందజనకం దర్శనాలింగనాదిరూపం కర్మ కామోపచారః-సఏవ సంభోగ ఇత్యుచ్యతే-తదుక్తం భావప్రకాశే॥ కామోపచారస్సంభోగః కామస్త్రీపుంసయోస్సుఖం। సుఖమానందసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః॥ ఉపచారస్సదానందకారకం కర్మ కథ్యతే ॥ నాయికా పరకీయా అభిసరణోద్యుక్తత్వాదభిసారికా చ॥ కాంతాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికేతి లక్షణాత్

> జిఘ్రత్యాననమిందుకాంతిరధరం బింబప్రభా చుంబతి
> స్ప్రష్టుం వాంఛతి చారుపద్మముకుళచ్ఛాయావిశేషస్తనౌ
> లక్ష్మీః కోకనదస్య ఖేలతి కరావాలంబ్య కాంచాదరా
> దేతస్యాస్సుదృశః కరోతి పదయోస్సేవాం ప్రవాళద్యుతిః॥ ౧౬

కాచిన్నవయౌవనశాలినీం సుందరీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ నర్మసచివం బ్రూతే॥ జిఘ్రతీతి॥ ఇందుకాంతిః ఏతస్యాః పురోవర్తిన్యాస్సుదృశస్సునయనాయాః - ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే- ఆననం జిఘ్రతి ఆఘ్రాణం కరోతి - ముఖముపైతీత్యర్థః - ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతనధర్మ ముపపద్యతే- ఘ్రాధాతోః పాఘ్రేత్యాదినా జిఘ్రాదేశః- బింబప్రభా బింబఫలశ్రీః- అధరం చుంబతి- ప్రాప్నోతీత్యర్థః-యథా లోకే మాత్రాదిః బంధుజనః ప్రేమవశాన్ముఖాఘ్రాణమధరచుంబనం చ కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః- తథా చారుపద్మముకుళయోః ఛాయావిశేషః కాంతివిశేషః॥ ని॥ ఛాయాత్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయోరితి విశ్వః - స్తనౌ స్ప్రష్టుం వాంఛతి - స్తనాశ్రయణం కర్తుముపక్రమత ఇత్యర్థః - యథా కశ్చిత్కామీ స్తనస్పర్శం కర్తుమిచ్ఛతి తద్వదితి ధ్వనిః- స్ప్ర

ష్టుంవాంఛతీతి స్తనస్థౌల్యస్యభావిత్వప్రకటనద్వారా యౌవనప్రాదుర్భావస్యాభినవత్వంవ్యజ్యతే- తథాశోకనదస్యారక్తపద్మస్య ॥ ని॥ భవేత్శోకనదం రక్తపద్మే రక్తోత్పలేపి చేతి నానార్థరత్నమాలాయాం - లక్ష్మీః శోభా॥ స॥ శోభాసంపత్తిపద్మాసులక్ష్మీశ్శ్రీరివకథ్యతే- కరౌహస్తౌ ఆలంబ్యఖేలతి క్రీడతి - హస్తౌప్రాప్యవిజృంభత ఇత్యర్థః - యథాక్రీడనపరా కాచిత్సఖీహస్తావాలంబ్యభ్రమణాదిరూపఖేలనంకరోతితద్వదితిధ్వనిః- కంచప్రవాళద్యుతిః నవపల్లవకాంతిః॥ ని॥ వీణాదండే ప్రవాళోస్త్రీ విద్రుమేచ పల్లవే ఇతి నానార్థ రత్నమాలాయాం - ఆదరాత్పదయోస్సేవాంకరోతి- చరణౌ భజతీత్యర్థః- యథా కాచిత్పరిచారికా స్వామిన్యాశ్చరణసేవాంకరోతి తద్వదితిధ్వనిః - అత్రచంద్రాద్యుపమానధర్మాణాం వదనాద్యుపమేయసంబంధాసంభవాత్తత్సదృశకాంతిరిత్యాదిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధనిబంధనాపదార్థవృత్తిర్నిదర్శనా॥ సంభవతోసంభవతస్సంబంధాద్యత్రవస్తునోరుభయోః । బింబప్రతిబింబాకృతిమచ్యేతైషానిదర్శనాప్రోక్తేతిలక్షణాత్ - తథాముఖాదీనామాఘ్రాణాదియోగ్యత్వేనజిఘ్రతీత్యాదివాచ్యార్థ లక్ష్యార్థయోరభేదాధ్యవసాయమాశ్రిత్యముఖ్యార్థపురస్కారేణవాక్యార్థరూపవిశేషణానాం ప్రస్తుతాప్రస్తుతసాధారణత్వలాభాత్కాంత్యాదిశబ్దస్త్రీత్వబలాద్విశేషశబ్దపుంస్త్వబలాచ్చ అప్రస్తుత బాంధవస్త్రీవ్యవహారప్రతీతేస్సమాసోక్తిః- తదుక్తం॥ విశేషణానాంతౌల్యేనయత్రప్రస్తుతవర్తినాం। అప్రస్తుతస్యగమ్యత్వంసాసమాసోక్తిరిష్యతేఇతి-సాచప్రాగుక్తనిదర్శనాలంకారేణజిఘ్రతీత్యాదౌవాచ్యలక్ష్యయోర్భేదేప్యభేదకల్పనరూపయా అతిశయోక్త్యానిర్వాహంగమితేతి త్రయాణామలంకారాణామంగాంగిభావేనసంకరః॥ భేదేనావస్థితిర్యేషాంసాసంసృష్టిరుదాహృతా। క్షీరనీరవదేతేషాంసంభేదస్సంకరస్త్రిధేతిలక్షణాత్-అంగాంగిభావేనసంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రవేశేనచ సంకరస్త్రిధేతిత్రిధా శబ్దార్థః - ముఖాఘ్రాణాదీనాంచేతనధర్మాణామచేతనేషుసమారోపాత్సమాధిర్నామగుణః॥ సమాధిరన్యధర్మస్యయదన్యత్రాధిరోపణమితిలక్షణాత్- నాయికాపరకీయా ముగ్ధాచ ॥ ఉదయద్యౌవనాముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మ

ఘతిలక్షణాత్ - అయోగవిప్రలంభశ్శృంగారః - తస్యనాయికాదిరూప
యౌవనాదిప్రశంసనేనయూనస్తద్దర్శనాన్నాయికా విషయస్స్పృహాలక్ష
ణరత్యాఖ్యస్థాయిభావరూపేణాంకురితత్వమాత్రంవ్యజ్యతేఇతి రససత్తా
నామప్రథమారసోక్తిః- రసోక్తిభేదాశ్చమత్కారచంద్రికాయాంప్రతి
పాదితాః-సత్తాస్ఫురత్తాసంబోధనిష్పత్తిఃపుష్టిసంకరా। హాసాభాసాశ
మాశ్చైవంనిరుక్తాహిరసోక్తయఇతి - రససత్తాలక్షణంతత్రైవోక్తం॥ ని
జాశ్రయేసమున్మేషే విభావగుణసంపదా। రసస్యసత్తారత్యాదిస్థాయి
భావాకృతిశ్చసేతి - విభావగుణసంపత్త్యారసస్యనాయికాదిరూపేస్వా
శ్రయేయదున్మేషమాత్రం సాసత్తైవరససత్తాకేవల రత్యాదిస్థాయిభా
వస్స్వాదుతాంనీతశ్చేద్రసఇత్యుచ్యతే - తథాచోక్తం శృంగారతిలకే॥
విభావైరనుభావైశ్చసాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। ఆనీయమానస్స్వాదుత్వం
స్థాయిభావోరసస్స్మృతఇతి-తత్రరసోత్పత్తికారణంవిభావఇత్యుచ్యతే- త
దుక్తం॥విభావఃకథ్యతేతత్రరసోత్పాదనకారణం। ఆలంబనోద్దీపనాత్మా
సద్విధాపరికీర్తితఇతి-తత్రాలంబనవిభావోనాయికాదిః- తథాచోక్తం
సాహిత్యచింతామణౌ॥ఆలంబనంతురత్యాదిర్విషయోనాయికాదిః ఇతి-
ఉద్దీపనవిభావస్తుఆలంబనగుణాదిరూపేణచతుర్విధః- తదుక్తంశృంగార
తిలకే॥ఆలంబనగుణాశ్చైవతచ్చేష్టాతదలంకృతిః। తటస్థాశ్చేతివిజ్ఞేయాశ్చ
తుర్ధోద్దీపనక్రమాః।ఆలంబనగుణోరూపయౌవనాదిఃప్రకీర్తితః।తచ్చే
ష్టాయౌవనోద్భూతహావభావాదికామతా॥ నూపురాంగదహారాది ద
లంకరణంమతం। మలయానిలచంద్రాద్యాస్తటస్థాఃపరికీర్తితాః॥ ఏవం
కార్యభూతేనయేనరత్యాదిరనుభావ్యతేజ్ఞాప్యతేసోనుభావః- సచఆంగి
కాదిభావేనత్రివిధః - తదుక్తంసాహిత్యచింతామణౌ॥ అనుభావోభవే
త్సోయంభావోయేనానుభావ్యతే।ఆంగికోవాచికశ్చాపిసాత్త్వికశ్చేత్యపి
త్రిధేతి-ఆంగికాఃకటాక్షవిక్షేపాదయః- వాచికాఃగీతస్వరోక్తిగుణ కీర్త
నాదయః- సాత్త్వికాస్తంభాదయః- తేచఅష్టౌ॥ స్తంభప్రళయరోమాం
చాస్స్వేదోవైవర్ణ్యవేపథూ। అశ్రువైస్వర్యమిత్యష్టౌసాత్త్వికాఃపరికీ
ర్తితాః ॥ రససహకారిణోనిర్వేదాదయోభావావ్యభిచారిణఇత్యుచ్యం
తే- తేచత్రయస్త్రింశత్ - తథాచాహుః॥ నిర్వేదగ్లానిశంకాఖ్యాస్తథా

సూయామదశ్రమాః। ఆలస్యంచైవదైన్యంచచింతామోహఃస్మృతిర్ధృ-
తిః॥ వ్రీడాచపలతాహర్షోవేగశ్చజడతాతథా। గర్వోవిషాదఔత్సుక్యం
నిద్రాపస్మారఏవచ॥ సుప్తిర్విబోధోఽమర్షశ్చఅవహిత్థాతథోగ్రతా।
మతిర్వ్యాధిస్తథోన్మాదస్తథామరణమేవచ॥ త్రాసశ్చైవవితర్కశ్చవి-
జ్ఞేయావ్యభిచారిణః। త్రయస్త్రింశదమీభావారసస్యసహకారిణఇతి - ఏ-
తేనిర్వేదాదయఃసంచారిణఇతిచవ్యవహ్రియంతే - తథాచోక్తం॥ విశే-
షాదాభిముఖ్యేనచరంతివ్యభిచారిణః। తఏవాత్రసంచారాత్సంచారిణ
ఇతిస్మృతాఇతి- స్థాయిభావస్తు॥ రతిర్హాసశ్చశోకశ్చక్రోధోత్సాహౌ
భయంతథా। జుగుప్సావిస్మయశమాఃస్థాయిభావాఃప్రకీర్తితాః॥ నవా-
నాంరసానాం నవప్రసిద్ధాః రసాశ్చ॥ శృంగారహాస్యకరుణారౌద్రవీర
భయానకాః। బీభత్సాద్భుతశాంతాశ్చరసాఃపూర్వైరుదాహృతాఇతి-
యథాక్రమంరత్యాదిస్థాయికాః ఏతేషాంలక్షణానితుతత్రతత్రకేషాం
చిత్ప్రదర్శయిష్యమాణత్వాద్విస్తరభయాన్నలిఖ్యంతే॥ ౧౬

దూతిత్వయాకృతమహోనిఖిలంమదుక్తం
నత్వాదృశీపరహితప్రవణాస్తిలోకే
శ్రాంతాసిహంతమృదులాంగిగతామదర్థం
సిధ్యంతికుత్రసుకృతానివినాశ్రమేణ॥ ౧౭

ప్రణయకలహానిరస్తత్వేన కుపితమాత్మనోవల్లభమనునేతుం స్వని-
యోగాద్గతాం రూపవిభ్రమాదిభిస్తం వశీకృత్యస్వహితమేవ సాధయి-
త్వాప్రత్యాగతాం త్వదుక్తంసర్వంకృతమితిమృషైవ భాషమాణాంల-
క్ష్యమాణరతిశ్రమాందూతీమంతర్నిగూఢరోషావిదగ్ధానాయికానిందా-
స్తుతింకుర్వతీప్రాహ॥ దూతీతి॥ హేదూతిమదుక్తంనిఖిలంసర్వంకృతం -
ఇదంకురు ఇదంమాకురుఇతి మయాయద్యదుక్తం తత్తదేవాచరిత మి-
త్యర్థః- అహోఉక్తార్థేలేశోప్యన్యథా నకృతఇతిస్తుతిపక్షేవిస్మయః
అన్యదుక్తమన్యత్కృతమితినిందాపక్షేవిస్మయః - త్వాదృశీత్వత్సమానా
దూతీపరహితప్రవణాపరోపకారరతాలోకేనాస్తి - పరోపకారమేవ
స్ఫుటీకరోతి- శ్రాంతేతి॥ హేమృదులాంగికోమలగాత్రి-సౌకుమార్యశా-
లిత్వేనకాయక్లేశమసహమానయాత్వయాపరోపకారార్థం సోపిసోఢః

కియత్తేసౌజన్యమితిస్తుతిపక్షేభావః- అన్యత్రమార్గపశ్రాంని త్వదంగే స్ఫుటంలక్ష్యమాణానిగతిశ్రమలక్షణానిసంవరీతుమశక్యానీత్యర్థః- మదర్థంగతాశ్రాంతాసి - యాతాయాతాదిభిః శ్రమంప్రాప్తా సీతిస్తుతి పక్షేభావః - అన్యత్రతు మత్కార్యసాధన వ్యాజేనగతాసి సంభోగేన శ్రమంప్రాప్తాసీత్యాశయః-హంతేతివిషాదే- విషాదోత్రవృషాభూతః ఉక్తార్థసమర్థనాయార్థాంతరంన్యస్యతి - సుకృతానిపుణ్యానిశ్రమేణవినాకుత్రసిద్ధ్యంతి-నకుత్రాపీత్యర్థః- అతస్తవశ్రమమవిచార్యపరహితాచరణేప్రవృత్తిరుచితైవేతిభావః-అత్రవాచ్యయాస్తుత్యానింద్యంత్వయాకిమపినకృతం త్వంనకేవలంస్వార్థపరే కిత్వస్యాప్రియ ప్రతిద్వేషి తవసత్యేమహ్యమేవ ద్రోహంకృతవత్యసి - అశంకనీయాస్య నిమిత్తోయముత్కటశ్చౌర్యస్తవమద్వల్లభోపభోగోపవర్ణముద్ఘాటయతి-ధిక్త్వాం విశ్వస్తజనద్రోహిణీమితి నిందావ్యజ్యతే - అతఏవవ్యాజస్తుతిరలంకారః॥ నిందయావాచ్యయాయత్రస్తుతిరేవావగమ్యతే। స్తుత్యావాగవ్యతేనిందావ్యాజస్తుతిరసౌమతేతిలక్షణాత్- మృదులాంగీతివిశేషణస్యసాభిప్రాయత్వాత్పరికరాలంకారః - సామాన్యేనవిశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః పరికరస్యవ్యాజస్తుత్యంగత్వాదుభయోస్సంకరః - అర్థాంతరన్యాసస్యతు తాభ్యాంసహసంసృష్టిః- నాయికాస్వీయాప్రగల్భాచ॥ ప్రవృద్ధయావనాపూర్ణపంచేషువిజితత్రపా। రతౌప్రయత్నతే స్వైరం ప్రౌఢాభాదోష్ఠక్తిశాలినీతిలక్షణాత్ - గూఢవిప్రియ కారిత్వాన్నాయకశ్శఠః-దూతీత్వభిసారికాపరకార్యసాధనవ్యాజేనాభిసరణాత్ ఉక్తంచరతిరహస్యే॥ దూతీమిషేణచాన్యస్యనాయకమేత్య ఆత్మగుణరూపభావాన్ వ్యాజేనవేదయంతీస్వాంగఘటయేత్సాభిసారికాదూతీతి

నబరీభరితికబరీభరేస్రజోనచరీకరీతిమృగనాభిచిత్రకం
విజరీహరీతినపురేవమత్సరోవివరీవరీతినచవిప్రియంప్రియా॥౧౮॥

నాయకః సఖీభిరీష్యార్యమానంగమితాయాం నాయికాయామనాలపంత్యాంతస్యాస్సఖీమాహ॥ నేతి॥ ప్రియాస్రజఃమాలాఃకబరీకేశపాశఃసైవభరోభారః॥ ని॥ భరోవిచయభారయోరితి నానార్థరత్నమాలాయాం-తస్మిన్కబరీభరేబరీభరీతిపునఃపునఃబిభర్తి-అపరితోషనివృత్తి

పర్యంతంఘటితాన్యపి వేష్టనానివిఘటయతి - భూయోభూయోసుష్ఠున
ధారయతీత్యర్థః - తథామృగనాభిచిత్రకంకస్తూరీతిలకం॥ ని॥ మృగనా
భిర్మృగమదఃకస్తూరీచ - తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణివిశేషకమితిచామ
రః - నచరీకరీతిపునఃపునర్నకరోతి - స్నానాతిరిక్తప్రమార్జనపూర్వకం
నవిరచయతీత్యర్థః - పురేవప్రాగివమత్పురోపమాగ్రతః - పూరణగు
ణేతిసూత్రే పూర్వోత్తరసాహచర్యేణకృదవ్యయస్యైవగ్రహణమిత్య
భ్యుపగమాదిహనషష్ఠీసమాసప్రతిషేధః - తథాచప్రయోగః॥ వాపీకా
పిస్ఫురతిగగనేతత్తటేసూక్ష్మపద్యేతి - నవిజరిహరీతి సహచరీభిస్సహ
పునఃపునఃనక్రీడతి- విప్రియంనవివరీవరీతిభృశం నవివృణోతిచఏతాదృశం
కోపనిమిత్తంకిమప్రియంమయాచరితమిత్యుక్త్వా సతీప్రతివచనమపి నప్ర
యచ్ఛతీత్యర్థః - కింనిమిత్తంత్వయాజ్ఞాయతేచేద్వక్తవ్యమిత్యాశయః-
క్రమాదిహభృఞ్ భరణే కృఞ్ కరణే హృఞ్ హరణే వృఞ్ వరణేఇత్యే
తేభ్యశ్చతుర్భ్యోధాతోరేకాచఇత్యాదినాయథాసంభవంపౌనః పున్యే
భృశార్థేవాయఙితస్యయఙోచితేతిలుక్ ప్రత్యయ లక్షణేనసన్యఙోరితి
ద్విత్వం - ఋతశ్చేత్యభ్యాసస్యరీగాగమః - చర్కరీతంచేతియఙ్లుగంత
స్యాదిప్రభృతిషు పరిగణితత్వాచ్ఛపోలుక్ - యఙోవేతిపాక్షికఈడాగ
మః - అత్రఏకస్యప్రియేతికర్తురనేక క్రియాన్వయాత్కారకదీపకాలం
కారః-స్వభావోక్తివృత్త్యనుప్రాసౌస్ఫుటావేవ-యఙ్లుగంతప్రయోగా
త్సౌశబ్ద్యాఖ్యోగుణః- ఈర్ష్యామానవిప్రలంభశృంగారః - ఈర్ష్యామా
నలక్షణంసాహిత్యచింతామణౌ ॥ ఈర్ష్యామానస్సయః కోపఃప్రియే
జ్ఞాతాన్యసంగమే। అభాషణముపాలంభోభర్త్సనంతాడనంతథా॥ వై
ముఖ్యమశ్రుచామర్షఇత్యాద్యైస్సోనుభావ్యతే। తద్జ్ఞానంశ్రవణాద్దృ
ష్టేరనుమానాత్త్రిధాభవేత్॥ శ్రవణందూతికాదిభ్యోదృష్టిస్సాక్షాద్వి
లోకనం॥ అనుమాస్వప్నభోగాంకగోత్రప్రస్ఖలనాదిభిరితి - అత్రస్వప్నే
నామనిద్రాయాముద్భూతోన్యనాయికాగోచరస్సల్లాపః- నాయికాఖం
డితా॥ జ్ఞాతేన్యాసంగవికృతేఖండితేర్ష్యాకషాయితేతి ॥ నిశ్వాసకంప
ఖేదాద్యైఃఖండితేత్యభిధీయతే - సాచమధ్యాధీరాచ ॥ మధ్యాధీరాప్రి
యంమానేనపశ్యతినభాషతఇతి - మధ్యాలక్షణంతు॥ సంలక్ష్యయావనా

మధ్యాతుల్యలజ్జామనోభవా । ప్రియప్రోత్సాహితాధత్తే కేళివిస్రంభ కౌశలమితి - ధీరత్వాదినావాంతరభేదశాలిత్వం మానిన్యోరేవ మధ్యాప్రగల్భయోః - తదుక్తంసాహిత్యచింతామణౌ ॥ మధ్యాప్రగల్భయోర్మానవిధాత్త్రైవిధ్యమిష్యతే । ధీరాత్వధీరాచ పునర్ధీరాధీరేతి చక్రమాత్ ॥ నాయకస్తుమాననిదానస్యసఖీవచనస్యసత్యత్వేధృష్టః - అసత్యత్వేనిరపరాధత్వాదనుకూలఏవ- మంజుభాషిణీవృత్తం॥ సజసాజగాభవతిమంజుభాషిణీతిలక్షణాత్॥ ౧౮

గూఢాలింగనగండచుంబనకుచస్పర్శాదిలీలాయితం
సర్వంవిస్మృతమేవవిస్తృతవతోబాలేఖలేభ్యోభయాత్
పల్లాపోస్త్వధునాసుదుర్ఘటతమస్తత్రాపినాతివ్యథా
యత్త్వద్దర్శనమప్యభూదసులభంతేనైవదూయేభృశం॥౧౯

ఆదౌరూపరేఖావిలాసాదిభిశ్శనైశ్శనైః ప్రలోభ్యక్రమాదాలింగనాదిష్వానుకూల్యంనీత్వాకంచిత్కాలం గూఢంరమితాంతతఃపరేంగితజ్ఞేషుధూర్తేషులక్షణాన్యవేత్యస్వైరిణీత్వానుమానపరేషుసత్సు పరిత్యక్తాభిసరణాదిప్రసంగాంకదాచిత్ప్రదర్శనసంభాషణపరాంతేషుసంభాషణమప్యసహమానేషుసత్సుముఖప్రదర్శన మాత్రపరాం తస్యాపితైరంతరాయేక్రియమాణే చిరమనవలోకితాందైవాత్కదా చిద్విజనప్రదేశే దృష్టిపథమాగతాంనాయికాంకామీఖేదాకులఃప్రాహ॥ గూఢేతి॥ హేబాలే బాల్యప్రయుక్తానౌగ్ధ్యాదేవతేఇదమనర్థమూలంభయంప్రవృద్ధమితిభావః- విస్తృతవతః- విస్తారంప్రాప్తవతఇతియావత్-ఖలేభ్యోరంధ్రాన్వేషణపరేభ్యోదుర్జనేభ్యోభయాత్ - భీత్రార్థానాంభయహేతురితిఅపాదానత్వాత్ఖలేభ్యఇతిపంచమీ-భయశబ్దార్థేతౌపంచమీ-అస్యహేతోరుత్తరత్రాపి సంబంధః - సర్వంగూఢం అన్యైరవిదితం స్పృష్టకాదిరూపమాలింగనంతథాగండయోశ్చుంబనంకుచయోస్స్పర్శః తేషాంద్వంద్వః తేఆదయోయస్యతత్తథోక్తంలీలాయితంవిలాసః - తద్రూపంచేష్టితమిత్యర్థః - లీలావిలాసఇతిధాతోః కణ్డ్వాదిత్వాత్యకిభావేక్తః- కణ్డ్వాదిరాకృతిగణఃతథాచదృశ్యతేప్రయోగః॥ యద్వ్యద్వభవనేషుభోజనృపతేస్తత్త్యాగలీలాయితమితి॥ యస్యోద్యద్భుజదండచండి

మచలతోద్భుజదండలీలాయితమితి - యద్వాగూఢేత్యాదిలీలాయితమిత్యేకంపదం- గూఢాలింగనగండచుంబనకుచస్పర్శాఃఆదయోయాసాంచేష్టానాంతాస్తథోక్తాః- తాసాంలీలాయితంవిలాసవదాచరణం- భావపరీక్షార్థంకేనచిన్నిమిషేణక్రియమాణత్వాద్విలాసాయమానత్వమిత్యర్థః - లీలాశబ్దాదాచారక్యప్రత్యయాద్భావేక్తః- నలోకేతినిషేధస్యకృద్యోగలక్షుణషష్ఠీవిషయత్వాదిహశేషషష్ఠ్యాసమాసః - చతురాః కామినఃకేనచిద్వ్యాజేనోపక్రాంతైరాలింగనాదిభిః కామినీపరీక్షాంకుర్వంతీతికామశాస్త్రేప్రదర్శితం ॥ సుహృద్దిశిశౌవాజనగతితాపేవోద్దిశ్యచుంబనాశ్లేషం। ఉత్సంగమంగమస్యాబహుస్పృశేచ్చలలాలసవ్యాజాదితి - దర్శితేంగితాయాంసంశ్లేషణంస్పృష్టకాదిరూపంఆయుంజ్యాద్విదధ్యాత్ ॥ సలలితమంజువిహారైస్తజ్జఘనంసంస్పృశేదస్యాః । అవతార్యకామపిరుజం వార్తావ్యాజేనతత్రనీతాయాః ॥ ఆలంబ్యపాణిమస్యాశ్శిరసిదృశౌస్వస్యసపులకందద్యాత్। అనురాగపేశలంచబ్రూయాదుభయార్థమీదృశంవాక్యం ॥ శమయమమదుఃఖపీడాంకలయనిమిత్తంత్వమేవాస్యాః। సుతనుమదనాదరోయంయుక్తఃకింత్వగ్గుణస్యకిన్నుఫలం॥ ఇత్యౌషధాదిపేషణవిధిషువ్యాపారయేదేనాం। ససఖిస్పర్శంకుర్యాద్దానాదానంచపూగకుసుమాదేః ॥ కరజాదనపదలాంఛితమస్యైపర్ణాదికందద్యాత్ ।అథసన్నిధాయరహసిప్రౌఢాశ్లేషాదిసుఖసంవిందద్యాదితి - స్పృష్టకాదిలక్షుణమపితత్రైవోక్తం॥ యద్యోషితస్సమ్ముఖమాగతాయాఅన్యాపదేశాద్వ్రజతోనరస్య । గాత్రేణగాత్రంఘటతేరతజ్ఞా ఆలింగనంస్పృష్టకమేతదాహుః ॥ యద్గృహ్ణాతికించనవంచితాతుంస్థిరోపవిష్టంపురుషంస్తనాభ్యాం। నితంబినీవిద్యతితాంచగాఢంగృహ్ణాత్యసౌవిద్ధకముచ్యతేతత్ ॥యుత్రోత్సవాదౌతిమిరేఘనేవాయదిచ్ఛతోస్యాశ్చిరమంగసంగం।తత్స్పృష్టకంతత్పునరేవకుడ్యేనిపీడనాత్పీడనసంజ్ఞికంస్యాత్ ॥ భావప్రబోధార్థమజాతరత్యోశ్చతుర్విధోక్తాపరిరంభలీలేతి- విస్మృతమేవ- తద్వార్తామపివిహాయబహుకాలోగతఇత్యర్థః-చిరోజ్ఝితేదుర్ఘటేఽస్మిన్నైరాశ్యాత్ప్రోత్పన్నత్వాదసంస్మరణేభృశంసశోచామీతిభావః- అనునాసంప్రతిసల్లాపోమిథస్సంభాషణం॥ని॥సల్లాపోభాషణంమిథఇత్యమరః-అతిదుర్ఘటః

అస్తుభవేత్ - ఖలేమత్రతత్రగూఢంస్థితేషునిభృతము మేత్రమేళనస్యా
లాభాదితిభావః - చిత్రాపిసల్లాపాభావేపిఅతివ్యథాఅతిదుఃఖంనాస్తి-
దుస్సహవిరహతాపవిస్మరణహేతోస్త్వన్ముఖదర్శనమాత్రస్యకదాచిద
పిసద్భావాదితిభావః - కింతుత్వద్దర్శనమపిఅసులభందుర్లభమభూదిత్య
త్- భావపరీక్షాకౌతుకేషుఖలేష్వపశ్యత్స్వేవపశ్యత్సుమన్ముఖదర్శనస్య
మద్దృష్టిపథేవర్తనస్యత్వయాప్రాయేణపరిత్యక్తత్వాదితిభావః - తేనై
వత్వద్దర్శనస్యదౌర్లభ్యేనైవభృశమత్యంతందూయేపరితాపంప్రాప్నో
మి- దూఙ్ పరితాపఇతిధాతోఃకర్తరిలట్ - చిరపరిచితానామాలింగ
నాదీనామాత్యంతికనివృత్తావపిదర్శనసల్లాపయోస్సంభవతోర్వా వ్య
థాంకించిత్సోఢవానస్మి- తతస్సల్లాపేనివృత్తేపిదర్శనమాత్రస్యసంభవా
త్కథంచిద్ధైర్యమాలంబ్యస్థితవానస్మి- సంప్రతిదర్శనస్యాలాభేసతిప్రతి
బంధనాభావాదతిమాత్రంవిజృంభమాణేనవిరహతాపేనదుస్సహామా
ర్తిమనుభవామీతినిష్కృష్టార్థః - అత్రాలింగనాదిలీలాయిత్యస్యచిరోర్ఝ
తత్వేప్రస్తుతేతత్ప్రత్యాయనార్థం తత్కార్యభూతస్యవిస్మరణస్యైవ
వర్ణనాదప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః ॥ అప్రస్తుతస్యకథనాత్ప్రస్తుతంయ
త్రగమ్యతే । అప్రస్తుతప్రశంసేయంసారూప్యాదినియంత్రితేతి లక్షణా
త్- ఆదిశబ్దేనకార్యకారణభావాదేస్సంగ్రహః- తథాచాహుః- కార్యేని
మిత్తేసామాన్యేవిశేషేప్రస్తుతేసతి । తదన్యస్యవచస్తుల్యేతుల్యస్యేతిపం
చధా॥సాచవిస్మరణాసంబంధేపితత్సంబంధకల్పనరూపయాఅతిశయో
క్త్యానుప్రాణితేతిసంకరః - తథావ్యథాకారణభూతానాం ప్రకృష్టా
నాంకామోపచారాణాం ఆత్యంతికనివృత్తావసత్యామపివ్యథారూపకా
ర్యానుదయాద్విశేషోక్తిర్నామాలంకారః॥కార్యాజనిర్విశేషోక్తిస్సతిపు
ష్కలకారణఇతిలక్షణాత్ - తద్దర్శనాలాభరూపాసమగ్రకారణాదధికప
రితాపకార్యస్యోత్పత్తివర్ణనాద్విభావనాభేదః॥విభావనావినాపిస్యా
త్కారణంకార్యజన్మచేత్। హేతూనామసమగ్రత్వేకార్యోత్పత్తిశ్చసా
మతేతి- సాచవిశేషోక్త్యనుగృహీతేత్యుభయోస్సంకరః - అనయోఃప్రా
గుక్తాలంకారస్యచసంసృష్టిః - నాయకమనసోదౌర్బల్యస్యప్రతీయమాన
త్వాద్దైన్యంనామసంచారీభావః ॥ నీరోజస్త్వంతుమనసోదైన్యమిత్యభిధీ

యతే। మనస్సంతాపదారిద్ర్యచింతౌత్సుక్యాదిభిశ్చ వేదితి॥ విరహవిప్ర
లంభశృంగారః- నాయికావరకీయా॥ ౧౯

యాచంద్రస్యకళంకినోజనయతిస్మేరాననేనత్రపాం
వాచామందిరకీరసుందరగిరోయాసర్వదానిందతి
నిశ్వాసేనతిరస్కరోతికమలామోదాన్వితాన్యానిలాన్
సాతైరేవరహస్త్వయావిరహితాకాంచిద్దశాంనీయతే॥ ౨౦

కస్మింశ్చిద్వాసరేకార్యవ్యాసంగాత్ప్రాణవల్లభే విలంబమానే
విరహవేదనామసహమానయానాయికయాప్రేషితాదూతీ నాయకమా
హ॥ యేతి॥ యాస్మేరంస్మితయుక్తంయదాననంతేనకళంకినఃచంద్రస్యకు
త్సితలాంఛనయుక్తస్యచంద్రస్యేతి - మందహాసశాలినానిష్కళంకేనము
ఖేనేతిత్రపాహేతూక్తిః - త్రపాంలజ్జాంనయతి - సకళంకచంద్రమతిశ
యేనాభిభవతీత్యర్థః- యానాయికాత్వయావిరహితావియుక్తాసతీవా
చాగిరామందిరకీరఃక్రీడార్థం గృహేసంవర్ధితశుకః ॥ ని ॥ కీరశుకౌస
మావిత్యమరః - మందిరగ్రహణంశిక్షాలబ్ధోక్తిచాతుర్యాతిశయశాలిత్వ
సూచనార్థం సర్వదా సమక్షవర్తిత్వేన నిఖిలదూషణ వచనశ్రోతృ
త్వస్యద్యోతనార్థంచ - తస్యసుందరగిరః చారువాచః సర్వదా సర్వ
స్మిన్ కాలే-అస్యపదస్యపూర్వోత్తరవాక్యయోరపిసంబంధః - నిందతిగ
ర్హతి-తద్వన్మధురంభాషతఇత్యర్థః- యానిశ్వాసేన కమలానామా
మోదఃమనోహరపరిమళః॥ ని॥ విమర్దోత్థేపరిమళోగంధేజనమనోహ
రే। ఆమోదస్సోతినిర్హారీత్యమరః - తేనాన్వితాన్యస్తాన్ అనిలాన్ వా
యూన్ తిరస్కరోతిపరిభవతి - కమలగంధిభిః కోష్ణైశ్శిశిరైశ్చనిశ్వా
సైర్యుక్తాభవతీత్యర్థః- సానాయికాత్వయావిరహితావియుక్తాసతీతై
స్స్వపరిభూతైరేవ చంద్రకేళీశుక కమలవనానిలైః రహఃవిజనప్రదేశే
అన్యత్రనిశ్శంకంబాధితంప్రవృత్తేరసంభవాదితిభావః- కాంచిత్ - వక్తుమ
శక్యామిత్యర్థః - దశాం - మూర్ఛాదిరూపావస్థామిత్యర్థః- నీయతే
ప్రాప్తవతీక్రియతే - అత్రప్రథమపాదేకళంకినఇతి నిష్కృష్టహేతూప
న్యాసేనఉపమానాచ్చంద్రాదుపమేయస్య నాయికావదనస్యాధిక్యవర్ణ

నాద్వ్యతిరేకాలంకారః॥ వ్యతిరేకోవిశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోరి
తిలక్షణాత్-ద్వితీయతృతీయయోస్తూపమాలంకారః- నిందతితిరస్కరో
తీతిపదద్వయస్యసాదృశ్యప్రతిపాదకత్వాత్ స్పర్ధతిజయతి ద్వేష్టీత్యాదీ
నామపిసాదృశ్యప్రతిపాదకేషుదండినాపరిగణితత్వాత్ త్రపాంజనయ
తీత్యత్రకంచిత్కాళంకితంసాకూతస్మితేసలజ్జాంప్రాపయతితద్వదితివాచా
నిందతీత్యత్రకంరతఏవనిందాంకరోతీతినిశ్వాసేనతిరస్కరోతీత్యత్రహేల
యానిందాంకరోతీతిచప్రతీయతే - ఇహసర్వత్ర ప్రకృతార్థస్య ప్ర
తీయమానార్థాభేదాధ్యవసాయమాశ్రిత్యనాయికాయాః ప్రథమాప
రాధం స్వయముద్ఘాట్యత ఇత్యభేదాతిశయోక్తిః - తస్మిహిమ్నాత్వ
యావిరహితాసతీత్రైరేవదురవస్థాంనీయతఇత్యనేన తయాకృతమపరా
ధంమనసినిధాయచంద్రాదయస్సర్వేసంభూయతవఅసాన్నిధ్యవశానే
కాకినీంతాంవైగనిర్యాతనార్థమివపీడయంతీత్యుత్ప్రేక్షాలంకారోవ్య
జ్యతే - తేనచతత్కృతతాడనస్యాతిమాత్రత్వంగమ్యతే - తతఃనాయికా
స్వపరిభూతైరేవపరిభూయతేతదుపేక్షణంతుతవానుచితమితిధ్వన్యతే-
కించసర్వదాస్మేరముఖీమంజుభాషిణీ సుకుమారీ సురభి శిశిర నిశ్వాస
శాలినీనాయికా సంప్రతిదురవస్థామనుభవతీత్యనేనస్మితాదికంసర్వంప
రిత్యజ్యసాశ్రుముఖీదైన్యోక్తిపరాదీర్ఘోష్ణ నిశ్వసితాసతీవర్తతఇతిద్యో
త్యతే - రహఇత్యనేనలజ్జయాపరేభ్యఃస్వావస్థామనావిష్కృత్యాంతరే
వతామ్యతీతిగమ్యతే- తతఃసర్వథాశీఘ్రమాగత్య నాయికామిమాంజీవ
యేతిప్రాధాన్యేనధ్వన్యతే - చంద్రమందానిలకీరకోకిలాలాపాది విభా
వైర్దీర్ఘనిశ్వాసా ద్యనుభావై రశ్రువైస్వర్యాది సాత్వికైర్వ్రీడాదై
న్యాదిసంచారిభావైశ్చపరితోషంగమితో నాయికాశ్రయో విరహవిప్ర
లంభశ్శృంగారః ప్రతీయతే - ఏవంవ్యంగ్యసమృద్ధిసద్భావాత్ గాంభీర్యం
నామగుణః ॥ ధ్వనిమత్తాతుగాంభీర్యమితిలక్షణాత్ - నాయికాస్వీయా
మధ్యావిరహోత్కంఠితాచ ॥ అనేకకార్యవ్యాసంగాద్యస్యానాగచ్ఛ
తిప్రియః। నామతస్సైవదుఃఖార్తావిరహోత్కంఠితామతా॥ అస్యా
స్తనుత్వంకంపశ్చపాండిమాబాష్పనిర్గమః। నిర్వేదశ్వాసదైన్యాద్యా
అనుభావాభవంత్యమీతిలక్షణాత్॥ ౨౦

తన్వీ సా యది గాయతి శ్రుతికటుర్వీణాధ్వనిర్జాయతే
యద్యావిష్కురుతే స్మితాని మలినైవాలక్ష్యతే చంద్రికా
ఆస్తే మ్లానమివోత్పలం నవమపి స్యాచ్చేత్పురో నేత్రయో-
స్తస్యాశ్శ్రీరవలోక్యతే యది తటిద్వల్లీ వివర్ణైవ సా॥ ౨౧

కాంచిద్విలాసినీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ తదీయగుణాన్ నర్మసచివస్యాగ్రే స్తౌతి ॥ తన్వీతి ॥ సా మయా దృష్టా తన్వీ తన్వంగీ గాయతి గానం కరోతి యది వీణాధ్వనిః శ్రుత్యోః శ్రోత్రయోః కటుః అప్రియః శ్రుతికటుః కర్ణకఠోరః॥ ని॥ కటుస్తిక్తరసే తీవ్ర రసే వాతర్వతి త్రిషు । సుగంధా మత్సరే కార్యాప్రియతీక్ష్ణేష్వపి త్రిషు ॥ కటుః స్త్రీ కటురోహిణ్యాం దూషణేపి నపుంసకమితి నానార్థరత్నమాలాయాం - జాయతే భవతి - గాయంత్యాః తస్యాః కంఠస్వరే శ్రూయమాణే వీణాధ్వనిః శ్రోత్రవ్యథాం జహాతీత్యర్థః - వీణాస్వనమతిశేతే తదీయకంఠస్వర ఇతి భావః - సా తన్వీ స్మితాని మందహాసాన్ ఆవిష్కురుతే యది ప్రకటయతి చేత్ చంద్రికాపి మలినైవా లక్ష్యతే - తత్సన్నిధౌ సా మందస్ఫూర్తిస్సతీ దృశ్యత ఇత్యర్థః - వైశద్యేన తతోపి తదీయస్మితశ్రీరుత్కృష్టేతి భావః - ఉత్పలం కువలయం నవం నూతనమపి - అమ్లానమపీతి యావత్ - తస్యాస్తన్వ్యాః నేత్రయోః పురః స్యాచ్చేత్ తదీయనయనద్వంద్వస్య పురోవర్తి భవేద్యది మ్లానమివాస్తే తిష్ఠతి - తథా స్వల్పీభూతశోభత్వేన లక్ష్యత ఇత్యర్థః - తదక్షియుగళం శ్రియా సవోత్పలం నిరాకృత్య వర్తత ఇతి భావః - తస్యాః శ్రీః దేహకాంతిః అవలోక్యతే యది సా వర్ణప్రకర్షశాలిత్వేన ప్రసిద్ధా తటిద్వల్లీ విద్యుల్లతా వివర్ణైవ - తద్వర్ణోన న సుభగో న భవతీత్యర్థః - తత్కాంతేర్విద్యుత్కాంతేశ్చ మహదంతరమస్తీతి భావః - అత్ర వీణాధ్వనిపారుష్యాదిరూపాప్రస్తుతకార్యేణ ప్రశంసనీయనాయికాగానమాధుర్యాతిశయాదిరూపప్రస్తుత కారణప్రతీతేరప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారః - తల్లక్షణం తూక్తం - సా చ వీణాధ్వనిప్రభృతీనాం శ్రుతికటుత్వాద్యసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానరూపయాతిశయోక్త్యానుప్రాణితేతి ద్వయోస్సంకరః - నాయికా పరకీయా - అయోగవిప్రలంభశ్శృంగారః - నాయికారూపేణాలంబనవిభావేన ఆలంబనగుణరూపేణోద్దీపన విభావే

నచలబ్ధప్రథమోన్మేషా నాయికాశ్రయారతిర్వ్యజ్యత ఇతి రసత్తా నామ
ప్రథమారసోక్తిః లక్షణం తూక్తం॥ ౨౧

సత్యం తద్యదవోచధామమమహాన్ రాగస్త్వదీయాదితి
త్వం ప్రాప్తోసి విభాతఏవసదనం మాం ద్రష్టుకామోయతః
రాగం కించబిభర్షినాథహృదయే కాశ్మీరపత్రోదితం
నేత్రేజాగరజం లలాటఫలకేలాక్షారసాపాదితం॥ ౨౨

అన్యకాంతావేశ్మని రాత్రిం నీత్వా ప్రభాతసమయే సమాయాంతం
పరిదృశ్యమానసంభోగచిహ్నం వల్లభం కాచిన్నాయికాస్తుతివ్యాజేనమ
ర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహ ॥ సత్యమితి ॥ త్వదీయాత్వత్సంబంధినో మ
ద్విషయాదనురాగాత్ మమరాగః మత్సంబంధిత్వవిషయోనురాగః మ
హాన్ అధిక ఇతి యద్వచః అవోచధాః అవాదీః. బ్రూఞ్ఙో ఇత్యాత్మనే
పదం - ప్రకృతేర్వచిరాదేశః - అస్త్యతివక్తీత్యాదినా ప్లేటఙ్ - వచ అమి
త్యమాగమః- తద్వచస్సత్యం తథ్యం - యతః యుస్మాత్కారణాత్ త్వం
విభాతే ప్రభాతే ప్రాతరేవ - ననుతం కాలమతిక్రమ్య విలంబనా సహిష్ణు
త్వాదితి స్తుతిపరో భావః- నిశాం నీత్వా గతః సతుపూర్వం అన్యకాంతా
పరతంత్రత్వాదితి నిందాపరో భావః- మాం ద్రష్టుం కామోభిలాషో యస్య
తథోక్తస్సన్ సదనం గృహం ప్రాప్తోసి - మామదృష్ట్వా చిరమన్యత్రవర్తి
తుం నశక్నోషీతి స్తుతిపరో భావః- ప్రతారణపరతయా దర్శనమాత్రంకర్తు
మాగతోసీతి నిందాపరో భావః- త్వదీయరాగస్యమహత్వం నకార్యాను
మేయం- కింతు ప్రత్యక్షసిద్ధమపీత్యాహ- రాగమితి॥ కించ హేనాథహృద
యేవక్షసి॥ ని॥ హృదయం చిత్తవక్షసోరితి నానార్థరత్నమాలాయాం- కాశ్మీ
రాఖ్యదేశభవం కాశ్మీరం కుంకుమం॥ ని॥ అథకుంకుమం। కాశ్మీరజన్మాగ్ని
శిఖమిత్యమరః॥ కాశ్మీరం చగుడం రక్తంతథా కాలేయకం చతత్ । కాశ్మీర
జన్మాగ్నిశిఖం చారులోహితచందనమితి ప్రతాపమార్తాండః - తస్యప
త్రాణి తన్మయాః పత్రాకారాః రేఖావిశేషాః॥ ని॥ పత్రావళిః పత్రలతాప
త్రభంగశ్చ పత్రకమిత్యమరశేషే- తేభ్యః ఉదితముత్పన్నం - ప్రేయసీకుచ
కుంభ పరిరంభపిశునమితి భావః - రాగం రక్తిమానమనురాగం చబిభర్షి త
థానేత్రేచక్షుషి జాగరజం జాగరాజ్జాతం- కృత్స్ననిశాయామపికామో

పచారసూచకమితిభావః- రాగంబిభర్తి - తథా- లలాటంఫలకమివేత్యుపమితసమాసః - తస్మిన్ లాక్షారసేనఅలక్తకద్రవ్యేణఆపాదితంసంపాదితం-దయితాచరణప్రణిపాతశంసనమితిభావః- రాగంబిభర్తి-ఏవమంతర్బహిశ్చరాగస్ఫూర్తేః స్ఫుటత్వాదధునా త్వదీయవచస్య నృతత్వశంకానివృత్తేతిభావః - ఇహత్వంసత్యవాదీతిస్తుత్యాత్వద్వచనంసర్వమనృతమేవవాఙ్మాత్రేణమయ్యనురాగోదర్శితః నిశావసానే గృహంప్రత్యాగమనేన సంభోగచిహ్నైశ్చవనితాంతర విషయస్తవానురాగః స్ఫుటీక్రియతే- వంచకాగ్రేసరస్త్వం అతస్త్వయి విశ్వాసోనవిధేయఇతినిందా వ్యజ్యతే- అత్రప్రథమవాక్యం ప్రతిపాద్యత్రయవాక్యార్థస్య హేతుత్వాదనేకవాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః-తచ్చైకస్మిన్నంశేశుద్ధం- అంశాంతరేతురాగశబ్దగతశ్లేషమూలాతిశయోక్తిసంకీర్ణః- స్తుత్యానిందాప్రతీయతఇతివ్యాజస్తుతిశ్చ - సాచోక్తకావ్యలింగసాపేక్షేతితయోరంగాంగిభావేనసంకరః - లక్షణాని తూక్తాని - ప్రథమపాదోక్తార్థస్యప్రపంచేన సమర్థనాద్విస్తరాఖ్యోగుణః ॥ సమర్థనప్రపంచోక్తిరుక్తస్యార్థస్యవిస్తరఇతిలక్షణాత్ - ఈర్ష్యాజమానవిప్రలంభశృంగారః- నాయికాఖండితా ॥ నీత్వాన్యత్రనిశాంప్రాతరాగతేప్రాణవల్లభే । అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తుకుపితాఖండితామతేతిలక్షణాత్ - సాచమధ్యాధీరాధీరాచ ॥ ధీరాధీరాతుసోత్ప్రాసవక్రోక్తిస్స్వప్రియాగసీతిలక్షణాత్-నాయకోధృష్టః అపరాధేష్వపినిర్భీకత్వాత్॥ ౨౨

ఏతస్మిన్ సహసావసంతసమయే ప్రాణేశదేశాంతరం
గంతుంత్వంయతసేతథాపినభయంతాపాత్ప్రపద్యేధునా
యస్మాత్కైరవసారసౌరభముషాసాకంసరోవాయునా
చాంద్రీదిక్షువిజృంభతేరజనిషుస్వచ్ఛామయూఖచ్ఛటా॥ ౨౩

కాచిన్నాయికావసంతకాలేదేశాంతరంగంతుంప్రయత్నవంతం కాంతంతత్ప్రవాసమంతరంగేణానంగీకుర్వాణాప్యంగీకుర్వాణేవాహ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ హేప్రాణేశమత్ప్రాణేశ్వరత్వయిగతేత్వదధీనాస్తేపినిర్గమిష్యంతీత్యభిప్రాయగర్భమిదంసంబోధనపదం- ఏతస్మిన్ - వివిధకుసుమావిర్భావమధుకరనికురుంబకమదకలకలకంఠకూజితాది మదనోద్దీపన

సామగ్రీశాలితయావిరహిణాం సంవర్తకాలవద్వర్తమానఇత్యర్థః - వ
సంతసమయేత్వంసహసా అతర్కితంయథాతథా ॥ ని ॥ అతర్కితంతుస
హసేత్యమరః- దేశాంతరమన్యదేశం - మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమా
సః - గంతుంయతసేయత్నంకరోషి - తథాపిఇత్థమభిమతేర్థేచికీర్షితేకి
మధునేదానీం తాపాద్విరహతాపాత్ భయంనప్రపద్యేనప్రాప్నోమి
సంప్రతివిరహతాపశ్చిరంబాధిష్యతఇతినబిభేమీత్యర్థః - కాలాంతరేతు
భయంనప్రాప్నుయామిత్యాశయః - ననుకుతోధునాతాపభయంతవన
విద్యతేతత్రాహ- యస్మాదితి ॥ యస్మాత్కారణాద్రజనిషురాత్రిషు -
రంజరాగఇతిధాతోరజేర్ణాదేశః- బహులదరాన్నలోపః-కృదాకారప
ర్క్తినఇతిపాక్షికేఙీష్ప్రత్యయేరజనీతిఙీషంతఃప్రసిద్ధః - అత్ర అజ్యంత
త్వాద్ధ్రస్వాంతత్వం - తథాభోజప్రయోగః ॥ రజనిచరమభాగేవారసే
మంతినీనామితి - కైరవాణాంకుముదానాంయత్సౌరభముత్కృష్ట
సౌరభ్యం॥ ని॥ సారోబలేస్థిరాంశేచన్యాయ్యేక్లీబంవరేత్రిష్విత్యమరః -
తంముష్ణాత్యపహరతీతితథోక్తః-తేనవికచకుముదామోదభాజేత్యర్థః-స
రోవాయునాసాకంసరస్సంబంధినాసమీరణేనసహ ॥ ని॥ సాకంసత్రాస
మంసహేత్యమరఃవాయోశ్శైత్యసౌరభహేతుంకుముదవనోపరిప్రస
రణంచగమయితుంసరోగ్రహణం- చాంద్రీచంద్రసంబంధినీస్వచ్ఛానీహా
రనివృత్త్యానిర్మలామయూఖానాంకిరణానాంఛటాసంహతిః॥ ని॥ రింఛో
ళిస్త్రీతతిచ్ఛటేత్యభిధానాత్-దిక్షువిజృంభతేఉత్కటతయాభాసతే-అయ
త్నసిద్ధశైత్యోపచారసామగ్రీశాలినికాలేస్మిన్నుష్ణప్రస్తావప్రకర్షంనోప
యాస్యతితత్తస్మాదధునానబిభేమీతిబాహ్యాభిప్రాయః- కాలాంతరేప్ర
వాసశ్చేత్తాపశ్చిరంమహతీంమూర్తిమేవసంపాదయేత్ - నతుశీఘ్రంస్వ
నివృత్తిహేతుప్రాణవిరహసహకారివిరహాత్తస్మాత్తదానీంతాపాద్భే
తవ్యం - ఇదానీంచక్రానిల దవానలయోరివమలయానిల చంద్రాతప
యోర్యోగేతాపోభృశాయమానః సహైవప్రాణాన్నిర్గమయ్యాత్యం
తికీంనివృత్తింభజతఇత్యాశువినాశినస్తస్మాత్నభేతవ్యమితిగూఢాభిప్రా
యః - అత్రతాపాన్నబిభేమీతిసహేతుకమువపాదనేనమదభిమతోయా
త్రాకాలః గంతుమిచ్ఛసిచేదిదానీమేవ గమ్యతామితి విధిర్వ్యజ్యతే -

సచాన్విష్టతయా ఆభాసీభవన్ మజ్జీవితమిష్టం చేదధునా నగమ్యతామితి నిషేధమాక్షిపతి - అతోఽత్రానిష్టవిధ్యాభాసరూప ఆక్షేపాలంకారః ॥ ఆక్షేపోఽన్యవిధావ్యక్తే నిషేధే చ తిరోహిత ఇతిలక్షణాత్ - సవిధిరపి ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపః - వసంతసమయప్రసక్తప్రాణవల్లభప్రయాణసన్నాహరూపకారణసామగ్రీసద్భావేపి తాపభయరూపకార్యస్య అనుదయాద్విశేషోక్తిర్నామాలంకారః ॥ కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిస్స్యాత్ ద్విభావనా । తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యత ఇతిలక్షణాత్ తాపభయానుదయం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వేనోపన్యాసాత్కావ్యలింగం - తచ్చ విశేషోక్తేరంగమితి ద్వయోస్సంకరః - భావిప్రవాసవిప్రలంభశృంగారః - నాయికా ప్రవత్స్యద్భర్తృకా ॥ ౨౩

చక్షుర్జాడ్యమపైతు మానిని ముఖం సందర్శయ శ్రోత్రయోః
పీయూషస్రుతిసౌఖ్యమస్తు మధురాం వాచం ప్రియే వ్యాహర
తాపశ్శామ్యతు మే ప్రసాదశిశిరాం దృష్టిం శనైః పాతయ
త్యక్త్వా దీర్ఘమభూతపూర్వమచిరాద్రోషం సఖీదోషజం ॥ ౨౪

నాయకస్సఖీభిరుత్పాదితేన ప్రవృద్ధీయసా మానేన ముఖప్రదర్శనమేవాకుర్వతీం కృచ్ఛ్రేణ కించిన్ముఖప్రదర్శనే క్రియమాణేపి మౌనమాలంబమానాం చిరాత్తత్త్యాగేపి నిష్ఠురమేవాభాషమాణాం నిష్ఠురభాషణావసానేపి రోషకషాయితామేవ దృష్టిముపరిష్టాత్పాతయంతీం నాయికాం ప్రియోక్తిభిః ప్రసాదయతి ॥ చక్షురితి ॥ హే మానిని మే మమ చక్షుషో జాడ్యం జడత్వం స్తబ్ధత్వం - త్వన్ముఖదర్శనాలాభజనితచింతాపారవశ్యప్రయుక్తం - రూపగ్రహణాక్షమత్వమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జడస్తబ్ధే బుద్ధిహీనే గ్రహగ్రస్తే చ వాచ్యవదితి నానార్థరత్నమాలాయాం - అపైతు అపగచ్ఛతు - ముఖం సందర్శయ - త్వన్ముఖానవలోకనజన్యస్య నయనజాడ్యస్య త్వన్ముఖావలోకనైకపరిహార్యత్వాదితి భావః - హే ప్రియే మే శ్రోత్రయోః పీయూషస్రుతిరమృతస్రావః ॥ ని ॥ పీయూషమమృతం సుధేత్యమరః - తేన యత్సౌఖ్యం సుఖం తత్ - తాదృశమిత్యర్థః - స్వార్థే ష్యజ్ - మధురాం ప్రియాం ॥ ని ॥ స్వాదుప్రియౌ తు మధురావిత్యమరః - వాచం వ్యాహర ఉదీరయ - మానం పరుషభాషణాని విహాయ సరళయా వాచా కర్ణయోస్సుఖం జనయేత్యర్థః

మే తాపః కామజస్సంతాపః శామ్యతు శాంతిముపయాతు- దీర్ఘం చిరస్థాయినం పూర్వంభూతో భూతపూర్వః- భూతపూర్వే చరడితి నిర్దేశాత్పూర్వశబ్దస్య పరనిపాతః - భూతపూర్వో నభవతీత్యభూతపూర్వః - కదాపి ప్రాగేవం నజాతమిత్యర్థః- అత్యుత్కటమితి భావః-సఖీ నాం దోషాన్మృషావాదరూపాజ్జాతస్తం-నతు విద్యమానమదీయదోషప్రభవమితి భావః రోషం కోపమచిరాచ్ఛీఘ్రం త్యక్త్వా శిశిరాం శీతలాం॥ని॥ సుషమః శిశిరో జడః తుషారశ్శీతలశ్శీతో హిమస్సప్తాన్యలింగకా ఇత్యమరః - దృష్టిం శనైః పాతయ మందం ప్రసారయ - మయీతి శేషః - సఖీనామనృతోక్తిభిః నిరపరాధేమయ్యేతాదృశో దీర్ఘరోషః కర్తుం నోచితః- తస్మాదుగ్రదృష్టిమపహాయ శిశిరయా సౌమ్యదృష్ట్యా తాపం నివర్తయేత్యర్థః - సర్వత్ర ప్రార్థనాయాం లోట్ - ఇహ సర్వత్ర పూర్వోత్తర వాక్యార్థయో ర్హేతు హేతుమద్భావాపన్నత్వాద్వాక్యార్థ హేతుకం కావ్యలింగమలంకారః-పీయూషస్రుతిసౌఖ్యమిత్యత్ర పీయూషస్రుతిసాధ్యసౌఖ్యస్య వాగ్వ్యాపారసాధ్యత్వాయోగాత్ తత్సదృశం సౌఖ్యమితి సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనాలంకారభేదః - దీర్ఘమిత్యాది రోష విశేషణత్రయస్య తత్పరిగ్రహానౌచిత్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః - ప్రసాదశిశిరామితి దృష్టి విశేషణస్యాపి తాపనివర్తక సామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః - ఏతేషామన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః - ద్వితీయ పరికరస్యోత్తరార్ధగత కావ్యలింగం ప్రత్యంగత్వాత్తయోరుభయోస్సంకరః - మానవిప్రలంభ శృంగారః- వాక్ప్రృతం సంగేచ్ఛారూపం నర్మ - నాయికాఖండితా-నాయకస్సఖీవచనస్యాసత్యత్వే ధృష్టః - అసత్యత్వేనుకూలః - సామాఖ్యః ప్రథమో మానాపనయనోపాయః- సామాద్యుపాయస్వరూపం సాహిత్యచింతామణౌ ప్రదర్శితం॥ సామ్నాభేదేనదానేననత్యుపేక్షారసాంతరైః। మానాపనయనం తాసాముపాయైష్షడ్భిరాచరేత్ ॥ తత్రచాటువచస్సామభేదస్తత్సఖ్యుపార్జనం । దానంవ్యాజేనభూషాదేః ప్రదానంవదయోర్నతిః ॥ ధైర్యాలంబఉపేక్షా స్యాద్రభసోత్త్వాదోరసాంతరమితి॥ ౨౪

మానమ్లానముఖాం మనాగపినతం నాలోకతే వల్లభం

నిర్యాతే దయితే నిరంతరమియం బాలా పరంతప్యతే

అనీతే రమణే బలాత్పరిజనైర్మానం సమాలంబతే
ధత్తే కంఠగతానసూన్ప్రియతమే నిర్గంతుకామే పునః॥ ౨౫

ప్రవృద్ధే ప్రణయకలహే ప్రియే దృష్టే మానం అదృష్టే తాపం చ భజమానాం నాయికామాలోక్య మనసి ఖిద్యమానా కాచిత్తస్యాః సఖీ తదవస్థామన్యస్యై కథయతి॥ మానేతి॥ మానే మ్లానం క్షణహర్షం మనో యస్యాః సా తథోక్తా ఇయం పురోవర్తినీ బాలా- అత్ర బాలాశబ్దేః కించిదూనషోడశవర్షా మధ్యా వివక్షితా- నతు తదూనముగ్ధా- తస్యాస్స్తోకనిష్ఫలమానత్వాదీదృగనల్పసఫలమానశాలినీత్వాయోగాత్ - ముగ్ధాయాస్స్తోకనిష్ఫలమానశాలినీత్వం సాహిత్యచింతామణౌ స్ఫుటీకృతం॥ ముగ్ధోద్యద్యౌవనామూఢాలజ్జావిజితమన్మథా। సఖీనాం పరతంత్రా చ నిష్ఫలస్తోకమానభాగితి- ఆషోడశాబ్దాద్బాలేతి వ్యవహారస్తు కామశాస్త్రే ప్రదర్శితః॥ బాలా స్యాషోడశాబ్దాత్తదుపరి తరుణీ త్రింశతో యావదూర్ధ్వం ప్రౌఢా స్యాత్పంచపంచాశదవధి పరతో వృద్ధతా మేతి నారీతి - నతం ప్రణతం- నత్యాఖ్యమానాపనయనోపాయానుష్ఠానతత్పరమిత్యర్థః - వల్లభం ప్రియం మనాగీషదపి॥ ని॥ కించిన్మనాగల్పమపీత్యమరః- నావలోకతే న పశ్యతి- అనునయస్యాదౌ మన్యూద్రేకహేతుత్వాదిత్యర్థః - దయితే ప్రియే నిర్యాతే నిర్గతే - ఉపేక్షామంతరేణ నేయముపాయాంతరేణ సాధ్యేతి నిశ్చయాదుపేత్య గతే సతీతి యావత్ - నిర్గతమంతరమవధిర్యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా నిరంతరం- సంతతమిత్యర్థః॥ ని॥ అంతరం వివరాంతర్ధిభేదేష్వవధిరంధ్రయోః। అవకాశావసరయోస్తాదర్థ్యానర్థయోరపీతి నానార్థరత్నమాలాయాం- పరమత్యంతం తప్యతే- అవధీరితోపి స్వయమేవాగత్యానునయన్ ప్రియః కిమితి మయోపేక్షిత ఇతి పశ్చాత్తాపం భజత ఇత్యర్థః - రమణే కాంతే పరిజనైర్నాయికాసంబంధిభిః - యద్వా సఖీదాస్యాదిభిః- యద్వా పీఠమర్దాదిభిర్నాయకస్యైవ నర్మసచివైః - పీఠమర్దాదీనాం స్వరూపం సాహిత్యచింతామణౌ కథితం॥ తత్సహాయాః పీఠమర్దవిటచేటవిదూషకాః॥ పీఠమర్దస్సమీపస్థః కార్యాలోచనకోవిదః॥ కామశాస్త్రరహస్యానాముపదేష్టా విటస్స్మృతః। చేటస్సంధాననిపుణో హాస్యకారీ విదూషక ఇతి- బలాదానీతే బలాత్కారేణాగమితే సతి మానమాలంబతే ఆశ్రయతే- వియోగి

తాప్రకర్షేణ మందవేగతామాపన్నస్యాపి కోపస్య సావరాధప్రియముఖ
దర్శనవశాత్ కించిత్పునరుల్లసితత్వాదితి భావః - ప్రియతమే పునః నిర్గంతుం
కామో ఽభిలాషో యస్య తస్మిన్ - భాషితాపి న భాషతే - కిమత్ర వృథావస్థానే
నేతి సాసూయం నిర్యాతుముద్యుక్తే సతీత్యర్థః - కంఠగతానసూన్ప్రాణాన్ ॥
ని ॥ పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా ఇత్యమరః - ధత్తే - పునర్వియోగప్రస
క్త్యా విజృంభమాణేన దుస్సహతాపేన కంఠగతప్రాణా భవతీత్యర్థః - జీవి
తసంశయే ప్రసక్తే ఽపి మానం న ముంచత్యాహో కియదస్యా మౌర్ఖ్యమితి
భావః - నాయకనిర్గమనమాత్రేణ నాయికాయాః ప్రాణసంకట
ప్రసక్తేరుపవర్ణనాదుపేక్షారూపపంచమోపాయప్రయుక్తం మానస్యా
ల్పావశిష్టత్వం వ్యజ్యతే - స్వభావోక్తిః - కర్తృకారకస్య క్రమికానేకక్రి
యాన్వయిత్వాత్కారకదీపకాలంకారః - లక్షణం తూక్తం - మానవిప్ర
లంభశృంగారః - నాయికా మధ్యాధీరా కలహాంతరితా చ ॥ కోపాత్కాం
తం పరానుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా । కలహాంతరితా నామ సూరిభిః పరికీ
ర్తితా - నాయకో ధృష్టః ॥ ౨౫

కర్ణారుంతుదమేవ కోకిలరుతం తస్యాః శ్రుతే భాషితే
చంద్రే లోకరుచిస్తదాననరుచేః ప్రాగేవ సందర్శనాత్
చక్షుర్మీలనమేవ తన్నయనయోరగ్రే మృగీణాం వరం
హైమీ వల్ల్యపి తావదేవ లలితా యావన్న సా లక్ష్యతే ॥ ౨౬

నిస్తులరూపవిభ్రమాదిశాలినీం కాంచిత్తరుణీం విలోక్య తద్గతచిత్త
తాం ప్రాప్తః కామీ నర్మసచివస్యాగ్రే తాం మనసా సాదృశ్యకారేణ వర్ణయ
తి ॥ కర్ణేతి ॥ తస్యాః మయా విలోకితాయాః సుందర్యాః భాషితే వచసి శ్రు
తే సతి కోకిలరుతం కర్ణయోః అరుంతుదమేవ అతిపీడాకరమేవ - భవతీతి శే
షః - తదుక్తిశ్రవణానంతరం అత్యంతం బాధత ఇత్యర్థః - న తు మనాగపి
ప్రాగివ శ్రుతిసుభగతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన కం
ఠస్వరస్య సర్వాతిశాయిమాధుర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే ॥ ని ॥ అరుంతుదస్తు
మర్మస్పృగిత్యమరః - తథా చంద్రే లోకరుచిర్జనానామభిలాషః ॥ ని ॥ రుచి
స్తు కిరణే కాంతావభిషంగాభిలాషయోరిత్యమరః - తదాననరుచేస్తన్ముఖ
కాంతేస్సందర్శనాత్ప్రాక్పూర్వమేవ - వర్తత ఇతి శేషః - తదాననరుచి

సందర్శనానంతరంతు నివర్తతేనిస్సారత్వ బుద్ధిరుదయతీత్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేనతదాననస్య చంద్రాదప్యధికలోకోత్తర సౌందర్యశాలిత్వంద్యోత్యతే - తథాతన్నయనయోస్తస్యాః నేత్రయోరగ్రే మృగిణాంకురంగాంగనానాంచక్షుర్భిస్సంనిజనేత్రాణాంపక్ష్మభిఃప్రచ్ఛాదనమేవవరంమనాక్ప్రియం- తత్కాలప్రసజ్యమానలాఘవపరిహారేణప్రాక్సిద్ధగౌరవపరిత్రాణసంభవాదితిభావః - చక్షూంషి సమ్యాజ్నిమీల్యతద్విక్రమ ప్రకాశనేతుపూర్వగౌరవహానిస్స్యాత్ - ఉత్కృష్టసన్నిధౌరమ్యాణామప్యరమ్యత్వేనా భాసమానత్వాదిత్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేనతన్నయనయోర్నిఖిలహరిణాంగనానయనదుర్లభవిస్తారతారశ్యాదిగుణసంపన్నత్వంద్యోత్యతే - సాసుందరీయావన్నాలక్ష్యతేసదృష్టివిషయాక్రియతేతావదేవహైమీవల్లీహిరణ్మయీలతాపి- కిముతాన్యదితిభావః-లలితామనోరమా- గుణాద్భుతవస్త్వనుభవస్యాన్యత్రాచారుచేర్యామలత్వాదిత్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేనకనకప్రభాదిశాయినీతదంగద్యుతిరితిద్యోత్యతే - అత్రకోకిలరుతకర్ణారుంతుదభావాదిరూపాప్రస్తుతకార్యప్రతిపాదనేననాయికావాజ్మాధుర్యప్రకర్షాదిరూప ప్రస్తుతకారణప్రతీతేరప్రస్తుతప్రశంసాభేదః - ఉపమానభూతకోకిలరుతాద్యపేక్షయానాయికావాగాదిరూపాణాముపమేయానామాధిక్యస్యవర్ణనాద్వ్యతిరేకశ్చ-తౌచకోకిలరుతాదీనాంకర్ణారుంతుదత్వాద్యసంబంధేపితత్సంబంధకల్పనరూపయాతిశయోక్త్యానుగృహీతావితితస్యాస్తయోశ్చాంగాంగిభావేనసంకరః - వ్యతిరేకాప్రస్తుతప్రశంసయోస్తు ఏకమేవ వాక్యార్థమాశ్రిత్యసహావస్థానాదేకవాచకానుప్రవేశసంకరః-అయోగవిప్రలంభశృంగారః - నాయికాపరకీయా॥ ౨౬

ఇతిశ్రీగణేశజనితరేఖతాసమాసాదితవిభవేనశ్రీభాస్కరభట్టాచార్య
శ్రీరఘునాథమిశ్రసహాధ్యాయినాశ్రీవేంకటపండితరాయ
సార్వభౌమేనవిరచితా శృంగారచంద్రికాఖ్యా
పుష్పబాణవిలాసవ్యాఖ్యా సమాప్తా